

ARÂŠODDÂDEM VUÁVÁM VUÁÐÐUSEH 2016

© Mättäättâshaldättâs (Opetushallitus)

Määräykset ja ohjeet 2017:13c

ISBN 978-952-13-6441-9 (pdf)

ISSN-L 1798-887X

ISSN 1798-8888 (pdf)

Anarâškielâ jurgâlus: Tanja Kyrö

Inarinsaamenkielinen käännös: Tanja Kyrö

Taitto: Grano Oy

www.oph.fi

MIÄRÁDÁS

18.10.2016

39/011/2016

Arâšoddâdem uârnejiejeeh

Vyeimistorrooägi

18.10.2016 rääjist
tuáistáázân

Njuolgâdusah, mooid toimâvâldi

miärádâs addelmist vuáđduduvá

Arâšoddâdemlaahâ

(36/1973) 9 §

(nubásmittum L 580/2015)

ARÂŠODDÂDEM VUÁVÁM VUÁĐĐUSEH 2016

Máttááttâshaldáttâs lii onne meridâm Arâšoddâdemvuávám vuáđđusijn
2016 lahtos miäldásávt.

Miärádâs váátá kieldâst, kieldâovtâstuumeest teikâ eres palvâlus
pyevtitteijest páihálii arâšoddâdemvuávám ráhtim. Kieldâ, kieldâovtâstume
teikâ eres palvâlus pyevtitteijee kalga ráhtiđ arâšoddâdemvuávám nuuvt, ete
nuávdit tom, mii tain vuáđđusijn lii meridum.

Arâšoddâdemvuávám kalga vâldiđ kiävtun 1.8.2017 rääjist.

Kieldâ, kieldâovtâstume teikâ eres palvâlus pyevtitteijee ij pyevti leđe
nuávdithánnáá taam miärádâs teikâ spiekâstiđ tast.

Uáivihovdá

Aulis Pitkälä

Hovdá

Jorma Kauppinen

LAHTOS

Arâšoddâdemvuávám vuáđđuseh 2016

Opetushallitus

Hakaniemenranta 6, PL 380, 00531 Helsinki, puhelin 029 533 1000, faksi 029 533 1035, etunimi.sukunimi@oph.fi, www.oph.fi

Utbildningsstyrelsen

Hagnäskajen 6, PB 380, 00531 Helsingfors, telefon 029 533 1000, fax 029 533 1035, fornamn.efternamn@oph.fi, www.oph.fi

SISKÁLDÁS

1.	ARÂŠODDÂDEM VUÁVÁM VUÁĐĐUSEH JÁ PÁIHÁLIH	
	ARÂŠODDÂDEM VUÁVÁMEH	7
1.1	Arâšoddâdemvuávám vuáđđuseh já toi kenigitteevuotâ	7
1.2	Páihálâš arâšoddâdemvuávám	8
1.3	Päärni arâšoddâdemvuávám	9
1.4	Ääših, moh meriduvvoje h páihálávt	10
2.	ARÂŠODDÂDEM PARGO JÁ ALMOLIH ULMEH	11
2.1	Kenigâsvuodâh, moh stivreje h arâšoddâdem ornim	11
2.2	Arâšoddâdem toimâhäämih	13
2.3	Arâšoddâdem päärni šoddâm já oppâm pálgá uáassin	14
2.4	Árvuvuáđu	15
2.5	Oppâmibárdâs	16
2.6	Pedagogisávt tiäduvvum šoddâdem, máttááttâs já tipšo ubâlâšvuotâ	17
2.7	Vijdes mättim	18
	Jurdâččem já oppâm	18
	Kulttuurlâš mättim, vuáruvaikuttâs já olgospyehtim	19
	Alnees huolâtem já argâttááđu	19
	Maangâluuhâmáđu já tiädu- já viestâdemteknologisâš mättim	19
	Uásálistem já vaikuttim	20
2.8	Ääših, moh meriduvvoje h páihálávt	20
3.	ARÂŠODDÂDEM TOIMÂKULTTUUR	22
3.1	Toimâkulttuur ovdem já prinsipeh, moh stivreje h tom	22
	Uáppe siärvádâh toimâkulttuur váimusin	23
	Siärvádâh, mii movtijdit sierâdmân já vuáruvaikuttâsân	23
	Uásálašvuotâ, oovtiärdâsâšvuotâ já täsiárvu	23
	Kulttuurlâš maangâhámâsâšvuotâ já kielâtiäđu	24
	Pyereestvaijeem, torvolâšvuotâ já pištee eellimvyehi	24
3.2	Arâšoddâdem oppâmpirrâseh	25
3.3	Oovtâstargo arâšoddâdemist	26
	Oovtâstargo huolâtteijeiguin	26
	Maangâsuárgâsâš oovtâstargo	27
3.4	Ääših moh meriduvvoje h páihálávt	27
4.	ARÂŠODDÂDEM PEDAGOGISII TOOIMÂ VUÁVÁM JÁ OLÁŠUTTEM	28
4.1	Pedagogisii tooimâ čujosraami	28
4.2	Pedagogisâš dokumentistem	29
4.3	Maangâpiälâsi h pargovvievih	29
4.4	Sierâdem ovdânem, oppâm já pyereestvaijeem kâlden	30

4.5	Oppâm syergih	31
	Kielâi riges maailm	32
	Olgospyehtim maangâ häämih	33
	Mun oovtâst iärásijguin	35
	Mun tuudhâm já toimâm pirrâsistân	36
	Mun šoodâm, lihâdâm já ovdánâm	37
4.6	Kielân já kulttuurân lohtâseijee târkkilistee uáinuh.	38
	Kyevtkielâlâš arâšoddâdem	39
4.7	Ääših, moh meriduvvojeh páihálávt	41
5.	PÄÄRNI OVDÁNEM JÁ OPPÂM TOORJÄ	42
5.1	Prinsiipeh, moh stivrejeh torjuu ornim	42
5.2	Oovtâstpargo parnij, huolâtteijein já eres äššitobdeiguin torjuu ääigi.	43
5.3	Torjuu olášuttem arâšoddâdmist.	44
5.4	Pääрни arâšoddâdemvuávám torjuu ääigi	44
5.5	Ääših, moh meriduvvojeh páihálávt	45
6.	ARÂŠODDÂDEM, MII VUÁĐUDUVÁ MUULSÄIÄVTULII PEDAGOGIIKÂN TEIKÄ EROMÂŠ UÁINUN	46
6.1	Ääših, moh meriduvvojeh páihálávt	46
7.	TOOIMÂ ÁRVUŠTÂLLÂM JÁ OVDEDEM ARÂŠODDÂDMIST	47
7.1	Pedagogisii tooimâ árvuštállâm já ovdedem	47
7.2	Ääših, moh meriduvvojeh páihálávt	48

1. ARÂŠODDÂDEM VUÁVÁM VUÁÐÐUSEH JÁ PÁIHÁLIH ARÂŠODDÂDEM VUÁVÁÁMEH

Arâšoddâdemvuávám vuáððuseh lii vâldikodálâš miärádâš, mon Máttááttâshaldâttâs lii adelâm arâšoddâdemlaavâ¹ vuáðuld já mon miel páiháliih já paarnij arâšoddâdemvuáváámeH ráhtojeh já arâšoddâdem olášuttoo. Arâšoddâdemvuávám vuáððusij ráhtim stivree eromâšávt arâšoddâdemlaahâ, mast asâttuvvoo pääрни vuoigâd vuodâst arâšoddâdmân seHe arâšoddâdem uulmijn. Ovdâmáttááttâs, mon asâttâl vuáðumáttááttâslaahâ², lii uási arâšoddâdem. Ovdâmáttááttâs stivree Máttááttâshaldâttâs miärádâssân adelum Ovdâmáttááttâs máttááttâsvuávám vuáððuseh.

Arâšoddâdem lii syemmilii škovlâvuáhâduv uási seHe tergâdis paje pääрни šoddâm já oppâm pálgást. Huolâtteijein lii vuosâsajasâš ovdâsvástádâs pääрни šoddâdmist. Arâšoddâdem tuárju já tievâsmit paaiij šoddâdempargo já västid jieijâs uásild paarnij pyereestvajemist.

Arâšoddâdem vâldikodálii stivrim tárguttâssân lii ráhtið oovtviärdâsijd iävtuid arâšoddâdmân uásálistee paarnij olesvâldálii šoddâmân, ovdânmán já oppâmân.

Arâšoddâdemvuávám vuáððusij uðâsmitem vuolgâsaijeen láá pääрни šoddâmpirrâs já arâšoddâdem toimâpirrâs nubástusah. Vuáððuseh láá valmâštállum čonâsjuávkkuoovtâstpargoost já uððâsumos tutkâm- já ovdedempargo puátuseh láá onnum ävkkín.

Arâšoddâdemvuávámubâlâšvuotâ lii kuulmâ tääsist. Tot šadda vâldikodálii arâšoddâdemvuávám vuáððusijn, páiháliin arâšoddâdemvuáváámijn seHe paarnij arâšoddâdemvuáváámijn.

1.1 Arâšoddâdemvuávám vuáððuseh já toi kenigitteevuotâ

Arâšoddâdemvuávám vuáððusij pargon lii tuárjuð já stivrið arâšoddâdem ornim, olášuttem seHe ovdedem seHe ovdedið ollâ tääsi já oovtviärdâsii arâšoddâdem olášume oles enâmist. Arâšoddâdem uáivild vuáválii já ulmemiäldâsii šoddâdem, máttááttâs já tipšo ubâlâšvuodâ, mast tiäduvvoo eromâšávt pedagogiik³.

Arâšoddâdemvuávám vuáððusijn meriduvvoo arâšoddâdem olášuttem tehálumosijn uulmijn já siskâldâsâin, arâšoddâdem uárnejeijee já paarnij huolâtteijei koskâsii oovtâstpargoost, maangâsuárgâsii oovtâstpargoost seHe pääрни arâšoddâdemvuávám siskâldâsâst⁴.

Arâšoddâdemvuávám vuáððuseh lii arâšoddâdem uárnejeijeid riävtálávt kenigittee miärádâš. Vuáðusâššikirje ana sistees miärádâsâi lasseen teevstâ, mii iššeed ubâlâšvuodâ iberdem. Jyehi lovo loopân láá nurrum ääših, moh meriduvvojeh páihálávt já moh stivrejeh páihálii arâšoddâdemvuávám ráhtim já arâšoddâdem olášuttem. Arâšoddâdemvuávám vuáððusijn láá meid čujottâsah lahâaasâtmân. Čujottâsâi tárguttâssân lii čielgâsmittið vuáðusteevstâ ohtâvuodâ lahâaasâtlíi vuáðun.

1 Arâšoddâdemlaahâ (36/1973)

2 Vuáðumáttááttâslaahâ (628/1998) 26 a § (1040/2014)

3 Arâšoddâdemlaahâ 1 § (580/2015)

4 Arâšoddâdemlaahâ 9 § (580/2015)

Taan vuáđusáššikirjeest uáivilduvvoo arášoddâdem uárnejeijen kieldâ, kieldâovtâstume teikâ eres palvâlus pyevttitejee (almos teikâ priivaat)⁵. Tuávdâh huolâttejee kiávttoo ko uáivilduvvoo pääрни vaanhim teikâ eres huolâttejee.

1.2 Páihálâš arášoddâdemvuávám

Arášoddâdem uárnejeieeh kalgeh ráhtiđ vâldikodálij arášoddâdemvuávám vuáđđusij vuáđuld páihálijd arášoddâdemvuávámijd. Arášoddâdemvuávám ráhtimkenigâsvuotâ kuáská meid kieldâ haahâm eres arášoddâdmân já kieldâ kocceem paarnij priivaat peivikiäččutoomân teikâ priivaat peerâpeivitiipšon⁶. Páiháliih arášoddâdemvuávámeh láá kenigitteeh já taid kalga árvuštállâđ já ovdediđ. Páihálii arášoddâdemvuávám puáhtá ráhtiđ nuuvt, ete tot kuáská puoh toimâhaamijd (peivikiäčču, peerâpeivitiipšo já eres arášoddâdem) teikâ jieškote-uv toimâháámán sierâ. Arášoddâdem uárnejeiee puáhtá sooppâđ raajijd rastaldittee oovtâstpargoost ko arášoddâdemvuávám ráhtoo, árvuštálloo já ovdeduvvoo.

Arášoddâdemvuávám ráhtoo tienuuvt, ete tot miäruštâl, stivree já tuárju arášoddâdem ornim páihálávt. Ko vuávám ráhtoo, te kalga vâldiđ vuotân páihálijd sierânâsjiešvuovijd, máhđulijd pedagoglíjd tiäduimijd, paarnij táárbuid sehe arášoddâdmân kyeskee árvuštállâmtiäđu já ovdedempargo puátusijd. Páiháliih vuávámeh sáttih târkkilistiđ vâldikodálijd vuáđđusijd, mutâ toh iä pyevti kyeđđiđ meddâl mihheen laavâid, asâttâsâid teikâ arášoddâdemvuávám vuáđđusij vaattâm uulmijd teikâ siskâldâsâid.

Arášoddâdemvuávám ráhtimist váldojeh vuotân eres vuávámeh, moh ráhtojeh páihálii tääsist, tego

- arášoddâdmân, parnijd já perruid kyeskee vuávámeh já miäradâsah
- ovdâmáttááttâs máttááttâsvuávám
- vuáđumáttááttâs máttááttâsvuávám
- máhđulâš vuáđumáttááttâsân valmâštejee máttááttâs máttááttâsvuávám
- párnáisuojâlemaavâ miäldâsâš paarnij já nuorâi pyereestvaijeemvuávám⁷
- päikkilistemvuávám⁸.

Arášoddâdem uárnejeiee huolât tast, ete arášoddâdem pargeid, huolâttejeid sehe parnijd adeluvvoo máhđulâšvuotâ uásálistiđ páihálii arášoddâdemvuávám ráhtimân já oovdedmân⁹.

Páihálâš arášoddâdemvuávám ráhtoo oovtâstpargoost páihálij máttááttâs sehe sosiaal- já tiervâsvuodâhuolâttâs pargoid hoittájeiee virgeomâháiguin. Pääрни šoddâm já oppâm pálgá jotkuuvâšvuodâ já čavosvuodâ turvim tiet ovdâ- já vuáđumáttááttâs ovdâsteieeh uásálisteh arášoddâdemvuávám ráhtimân já oovdedmân. Arášoddâdem uárnejeiee tuhhit arášoddâdemvuávám sierâ arášoddâdem várás, mii adeluvvoo suomâkielân, ruotâkielân, sâmiikielân sehe táárbu mielđ eres kielân¹⁰.

Arášoddâdem uárnejeiee pargon lii árvuštállâđ arášoddâdem, maid tot addel sehe uásálistiđ tooimâs ulguupiälâsii árvuštálmân¹¹. Árvuštállâm kiedâvuššoo târhibeht lovvoost 7.

5 Arášoddâdemlaahâ 1 §

6 Arášoddâdemlaahâ 15-26 § (909/2012)

7 Párnáisuojâlemaahâ (417/2007) 12 § (1292/2013)

8 Laahâ päikkilistem oovdedmist (1386/2010) 15 §

9 Arášoddâdemlaahâ 7 b § (580/2015)

10 Arášoddâdemlaahâ 11 § 2 moom. (875/1981)

11 Arášoddâdemlaahâ 9 b § (580/2015)

1.3 Päärni arâšoddâdemvuávám

Arâšoddâdmist orroo päärnist lii arâšoddâdemlaavâ turvim vuoigâdvuotâ finniđ vuáválii já ulmemiäldásii šoddâdem, máttáátem já tipšo. Tai olášuttem várás ráhtoo arâšoddâdemvuávám jyehi páárnán, kote lii peivikiäjust já peerâpeivitipšoost¹². Päärni arâšoddâdemvuávám vuolgâsaijeen kalga leđe päärni hiätu já táárbuh. Ulmeh, moh kirjettuvvojeh vuáváámân, asâttuvvojeh pedagogisii tooimân. Päärni arâšoddâdemvuávám ráhtoo, ko pärni lii algâttâm peivikiäjust teikâ peerâpeivitipšoost. Pargeeh ráhtih vuávám oovtâstpargoost huolâtteijein. Päärni uáivil já tuáivuid kalga selvâttiđ já väldiđ vuotân vuáváámist. Pargei ovdâsvástádâs lii uuccâđ hiävuolijd vuovijd päärni uáivilij seelvâtmân. Paarnij arâšoddâdemvuáváámijn šaddee ulmeh váldojeh vuotân pärnijuávhu tooimâ vuáváámist já oppâmpirrâsij oovdedmist.

Päärni arâšoddâdem ráhtimist já olásume árvuštâlmist peivikiäjuin västid olmooš, kiäst lii pärniäkärdimáttáátteijee tohálâšvuotâ¹³. Peerâpeivitipšoost orroo päärni arâšoddâdemvuávám ráhtidijn kiävttoo pärniäkärdimáttáátteijee äššitubdâmuš¹⁴. Päärni arâšoddâdemvuávám ráhtimân uásálisteh táárbu mielđ päärni ovdánem já oppâm tuárjoo äššitobdeeh teikâ eres tárbuliij peleh.

Päärni arâšoddâdemvuávám lii dokument, moos kirjettuvvojeh päärni ovdánem, oppâm já pyereestvaijeem tuárjoo ulmeh já tooimah. Päärni arâšoddâdemvuávám ráhtidijn kovvejuvvojeh päärni mättim, nanoduvah, ääsih, main sun lii perustum sehe ohtâgâsliih táárbuh. Lii tehálâš, ete huolâtteijee já pargei aiccâmeh já uáinuh päärni ovdánem já oppâm mudoin sehe juávhust toimâmist ovtâstuvah päärni arâšoddâdemvuáváámist. Pedagogisâš dokumentistem (loho 4.2) annoo ävkkín, ko vuávám ráhtoo. Vuávám ráhtidijn váldoo vuotân meid päärni kielâlâš, kulttuurlâš já uáinulâš tuávvâš.

Päärni arâšoddâdemvuáváámân kirjettuvvoo päärni máhđulâš ovdánem já oppâm toorjá já ton olášuttem¹⁵ (loho 5.4). Jis päärnist lii miinii kuhesáigásâš puácuvuodâid, mii váátá talhâstipšo peivikiäčču- teikâ peerâpeivitipšopeeivi ääigi, páárnán ráhtoo talhâstipšovuávám päärni arâšoddâdemvuávám uáassin¹⁶.

Päärni arâšoddâdemvuávám olásume kalga árvuštállâđ, já vuávám kalga tärhistiđ ucemustáá ohtii ivveest. Vuávám kalga kuittâg tärhistiđ ain, ko toos lii päärni táárbuin šaddee suijâ.¹⁷ Aalgâ vuávám tärhistmân puáhtá puáttiđ pargein, eres virgeomâháást, moin lii porgum oovtâstpargo päärni aašijn, teikâ päärni huolâtteijest¹⁸. Päärni arâšoddâdemvuávám árvuštâldijn árvuštállâm čuáccá eromâšávt tooimâ ornimáid já pedagogiik olášumân.

Päärni arâšoddâdemvuávám kalga anneeđ sistees čuávwoo aašijđ:

- päärni ovdánmân já oppâmân lohtâseijee nanoduvah sehe ääsih, main pärni lii perustum
- päärni ovdánem, oppâm já pyereestvaijeem tuárjoo ulmeh sehe tooimah uulmij olášutmân sehe olásume árvuštállâm

12 Arâšoddâdemlaahâ 7 a § (580/2015)

13 Arâšoddâdemlaahâ 7 a § já Haldâttâs iävtuttâs ovdâskoodân laahân paarnij peivitipšoost adelum laavâ muttemist já mottoom toos lohtâseijee laahân (341/2014) 7 a §, vuáđustâsah s. 18

14 Haldâttâs iävtuttâs ovdâskoodân laahân paarnij peivitipšoost adelum laavâ muttemist já mottoom toos lohtâseijee laahân (341/2014) 7 a §, vuáđustâsah s. 18

15 Arâšoddâdemlaahâ 7 a §

16 Haldâttâs iävtuttâs ovdâskoodân laahân paarnij peivitipšoost adelum laavâ muttemist já mottoom toos lohtâseijee laahân (341/2014) 7 a §, vuáđustâsah s. 18

17 Arâšoddâdemlaahâ 7 a §

18 Haldâttâs iävtuttâs ovdâskoodân laahân paarnij peivitipšoost adelum laavâ muttemist já mottoom toos lohtâseijee laahân (341/2014) 7 a §, vuáđustâsah s. 19

- toorjâ, mon pärni máhđulávt taarbâš (loho 5)
- máhđulâš talhâstipšovuávám
- paarnij, pargei já huolâtteijei oovtâst soppum ääših
- eres máhđuliih äššitobdeeh, kiäh láá uásálistám vuávám ráhtimân
- tiätu tast, ete kuás vuávám lii rahtum já tärhistum já kuás vuávám tärhistuvvoo čuávuvoo keerdi.

1.4 Ääših, moh meriduvvojeh páihálávt

Páihálâš arâšoddâdemvuávám já päärni arâšoddâdemvuávám ráhtojeh arâšoddâdemlaavâ miäldásávt arâšoddâdem uárnejeijee meridem vuovijn nuávditmáin uulmijđ já prinsiiijđ, moh láá kovvejum taan lovvoost já tai vuáđđusij eres soojijn. Arâšoddâdemvuávám vuáđđusijn miäruštálloo jieškote-uv váldulovo loopâst, ete maid páihálii arâšoddâdemvuávámist kalga ton lovo uásild meridiđ já kuvviđ.

Páihálâš arâšoddâdemvuávám puáhtá tuhhiittuđ jo-uv kieldâ-, ohtâdâh-, juávkku- teikâ toimâhäämikuáhtásâžžân teikâ uásild oles kieldâ kyesken já uásild ohtâdâh-, juávkku- já toimâhäämikuáhtásâžžân. Eres palvâlus pyevtitteijee tooimâst arâšoddâdemvuávám puáhtá tuhhiittuđ ovdil mainâšum prinsiiijguin teikâ nuuvt, ete tot kuáská palvâlus pyevtitteijee oles tooimân.¹⁹

Páihálii vuávám ráhtidijn arâšoddâdem uárnejeijee meerid já kovvee arâšoddâdemvuávámist,

- mooid kieláid arâšoddâdemvuávám ráhtoo já tuhhiittuvvoo
- ráhtoo-uv páihálâš vuávám ollásávt teikâ uásild uárnejeijee-, ohtâdâh-, juávkku-, toimâhäämikuáhtásâžžân teikâ kuávlulâš vuáváamin
- maggaar arâšoddâdemvuávám rááhtus, aašij kiedâvuššâmoornig já almostittemtääpi kiävttoo
- maht arâšoddâdem pargeeh, päärnih já huolâtteijeeh uásálisteh arâšoddâdemvuávám ráhtimân, árvuštâlmân já oovdedmân²⁰
- maht oovtâstpargo ovdâmáttááttâssáin, vuáđumáttááttâssáin já sosiaal- já tiervâsvuodâtoomâ äššitobdeiguin sehe eres tárbulij oovtâstpargokuomijguin olášuttoo
- maht páiháliih sierânâsjiešvievih, arâšoddâdem sierâlagán ornimvievih, ovdedem ulmeh sehe parnijđ kyeskee eres páiháliih vuávámeh váldojeh vuotân arâšoddâdemvuávám ráhtidijn
- maht arâšoddâdemvuávám ráhtoo, maht ton olášume árvuštálloo já maht tot ovdeduvvoo
- päärni arâšoddâdemvuávám ráhtus, ton ráhtimân já árvuštâlmân lohtâseijee vuáháduvâid.

Páihálii arâšoddâdemvuávámist pyehtih anneeđ ävkkín arâšoddâdemvuávám vuáđđusij teevstâ.

19 Haldáttâs iävtuttâs ovdâskoodán laahân paarnij peivitiipšooast adelum laavâ já mottoom toos lohtâseijee laahân (341/2014) 9 a §, vuáđustâsah s. 21

20 Arâšoddâdemlaahâ 7 b §

2. ARÂŠODDÂDEM PARGO JÁ ALMOLIIH ULMEH

Arâšoddâdem lii ohtsâškodálâš palvâlus, mast láá maangah tooimah. Arâšoddâdem pargon lii ovdediđ paarnij olesvâldálii šoddâm, ovdánem já oppâm oovtâstpargoost huolâtteijeiguin. Arâšoddâdem lii paarnij täsiáarvu já oovtviärdásâšvuodâ ovdedeijee já helbâm estee palvâlus. Arâšoddâdmist oppum tiäđuh já tááiđuh nanosmitech paarnij uásálâšvuodâ sehe aktiivlii toimâm ohtsâškodeest. Lasseen arâšoddâdem tuárju huolâtteijeid šoddâdempargoost sehe taha máhđulâžžân sii uásálistem pargoelimân teikâ oppâmân.

2.1 Kenigâšvuodâh, moh stivrejeh arâšoddâdem ornim

Kieldâ lii kenigâš orniđ arâšoddâdem nuuvt vijdáht já tagarij toimâhamijguin ko kieldâst lii tárbu. Arâšoddâdem puáhtá arâšoddâdemlaavâ miel olášuttiđ peivikiäjust, peerâpeivitiþsoost teikâ eres arâšoddâdmin.²¹ Laavâst asâttum pääрни vuoigâdvuotâ arâšoddâdmân kuáská arâšoddâdmân, mii adeluvvoo peivikiäjust teikâ peerâpeivitiþsoost. Huolâtteijee meerid pääрни uásálistmist arâšoddâdmân. Ovdâmáttâttâsâst orroo päärnist kalga leđe máhđulâšvuotâ uásálistiđ arâšoddâdmân nuuvt ko laahâ addel vuoigâdvuodâ²².

Kieldâ teikâ kieldâovtâstume puáhtá orniđ arâšoddâdem jieš teikâ haahâđ arâšoddâdempalvâlusâid almoli teikâ priivaat palvâlusâi pyevtitteijest. Ko hááhá arâšoddâdempalvâlusâid eres palvâlusâi pyevtitteijein, kieldâ teikâ kieldâovtâstume kalga visásmuđ tast, ete haahâmnáál palvâlusah västideh tom tääsi, mii váttoo västideijee kieldâlii tooimâst. Arâšoddâdem uárneijee västid tast, ete ton haahâm palvâlusah uárnejuvvoje arâšoddâdmân kyeskee njuolgâdusâi sehe arâšoddâdemvuávám vuáđđusij miäldásávt²³. Priivaat palvâlus uárneijee stivriimist, ravviimist já kocemist västid kieldâ toimâorgaan teikâ ton meridem virgehaldâšeijee, kuávluhaldâttâhvirgádâh sehe Sosiaal- já tiervâšvuodâsyergi lope- já kocceemvirgádâh²⁴.

Kieldâ kalga huolâttiđ tast, ete arâšoddâdem puáhtá adeliđ pääрни eenikielân orroo suomâ-, ruotâ-teikâ sâmikielân²⁵. Päärnân, kote kiävttä seevvimkielâ, puáhtá adeliđ arâšoddâdem seevvimkielân²⁶. Kieldâ kevttimnáál kalgeh leđe sierânâspárnáikârdimáttâtteijee palvâlusah nuuvt, ete tot västid arâšoddâdem táárbu²⁷.

Arâšoddâdem ornim stivreijee kenigâšvuodâh vuáđduveh Suomâ vuáđulaahân, arâšoddâdemlaahân já peivitiþsoost adelum asâttâsân²⁸ sehe Arâšoddâdemvuávám vuáđđusâid. Arâšoddâdmân heiviitteh meid hiäivulijn oosijn njuolgâdusâid sosiaalhuolâttâsâst²⁹ sehe haldâttâhlaavâ³⁰ já laavâ virgeomâháá tooimâ almolâšvuodâst³¹. Suomâ vuáđulaavâ miel kihheen ij uázú tuhhiittettee agâttâá asâttiđ sierâ sajattâhân suhâpele, ave, álgápuáttim, kielâ, oskolduv, uáinu, uáivil, tiervâšvuotâtile, vâdulâšvuodâ teikâ eres persovnân lohtâseijee suujâ vuáđuld³².

21 Arâšoddâdemlaahâ 11 § 1. moom. (580/2015)

22 Arâšoddâdemlaahâ 11 b § (1290/1999)

23 Arâšoddâdemlaahâ 10 § (909/2012)

24 Laahâ priivaat sosiaalpalvâlusâin (922/2011) 3 § já Arâšoddâdemlaahâ 1 ja 10 §

25 Arâšoddâdemlaahâ 11 § 2 moom.

26 Arâšoddâdemlaahâ 2 a § (580/2015) 6. saje

27 Arâšoddâdemlaahâ 4 a § (909/2012) 2. moom.

28 Asâttâs paarnij peivitiþsoost (239/1973)

29 Sosiaalhuolâttâslaahâ (1301/2014) já Laahâ sosiaalhuolâttâs äššigâs sajattuvâst já vuoigâdvuodâin (812/2000)

30 Haldâttâhlaahâ (434/2003)

31 Laahâ virgeomâháá tooimâ almolâšvuodâst (621/1999)

32 Suomâ vuáđulaahâ (731/1999) 6 § 2 moom. já 19 §

Arâšoddâdem orniimist kalga väldid vuotân meid kenigâsvuodâid, moh puatih eres lahâaasâtmist sehe aalmugijkoskâsijn sopâmušâin, mooid Suomâ lii čonâdâtâm. Tágáreh láá eereeb iärásij oovtviärdásâšvuotâlaahâ³³, täsiärvulaahâ³⁴, Euroop olmoošvuoigâdvuotâsopâmuš³⁵, OA pärnáa vuoigâdvuodâi sopâmuš³⁶, OA almossopâmuš vâdulij ulmui vuoigâdvuodâin³⁷, OA julgâštus algâaalmugij vuoigâdvuodâin³⁸ sehe OA pištee ovdánem ulmeh³⁹. Arâšoddâdem ovdeduvvoo inkluusioprinssiip miäldásávt. Puoh päärnih pyehtih uásálistid oovtâst arâšoddâdmân ovdâmerkkân torjuu táárbuin, vâdulâšvuodâst teikâ kulttuurlii tuávâázist peerusthánnáa.

Arâšoddâdem vâldikodâlijin uulmijn asâttuvvoo arâšoddâdemlaavâst. Ulmeh stivrejeh vuáđđusij sehe páihálij já pääрни arâšoddâdemvuávám ráhtim, olášttem já árvuštállâm.

Arâšoddâdemlaavâ⁴⁰ miel arâšoddâdem ulmen lii

- 1) ovdedid jyehi pääрни ave já ovdánem miäldásii olesvâldálij šoddâm, tiervâsvuodâ já pyereestvaijeem;
- 2) tuárjuđ pääрни oppâm iävtuid já ovdedid avepiäiválij oppâm já škovliittâslii täsiäárvu olášttem;
- 3) oláštutid pääрни sierâdmân, liihâdmân, táidoid já kulttuurärbivuáhán vuáđduduvvee maangâpiälâsij pedagogisii tooimâ já toohâđ máhđulâžžân positivlijd oppâmfeerimijd;
- 4) visâsmittid ovdedeijee, oppâm ovdedeijee, tiervâslii já torvolii arâšoddâdempirrâs;
- 5) turvid pääрни kunnijâttee toimâvyevi já nuvt pisovijd vuáruvaikkuttâskoskâvuodâid paarnij já arâšoddâdempargei kooskâst ko máhđulâš;
- 6) adeliđ puoh parnijd oovtviärdâsijd máhđulâšvuodâid arâšoddâdmân, ovdedid suhâpeelij täsiäárvu sehe adeliđ kiärgusvuodâid iberdid já kunnijâttid almos kulttuurärbivyevi sehe jieškote-uv kielâlii, kulttuurlii, oskoldâhlii já uáinulii tuávváa;
- 7) huámmâšid pääрни ohtâgâslii torjuu táárbu já ornid ulmemiäldâsij torjuu arâšoddâdmist ko tárbu itá, táárbu miel maangâ syergi oovtâstpargo;
- 8) ovdedid pääрни oovtâstpargo- já vuáruvaikkuttâstááiduid, ovdedid pääрни toimâm viärdâsâšjuávhust sehe stivrid eettisávt ovdâsvástâdâslii já pištee tooimân, nuubij ulmui kunnijâtmân já ohtsâškode jeessânvuotân;
- 9) visâsmittid pääрни máhđulâšvuodâ uásálistid já uázžuđ vaikuttid olssis kyeskee aššij;
- 10) toimâđ oovtâst parnijn sehe pääрни vanhimáin teikâ eres huolâtteijein pääрни täsitiädulii ovdánem já olesvâldálij pyereestvaijeem pyerrin sehe tuárjuđ pääрни vaanhim teikâ eres huolâtteijee šoddâdempargoost.

Arâšoddâdem uárnejeijest lii kenigâsvuotâ muštâlid huolâtteijeid arâšoddâdem uulmijn já tooimâst ton jieškote-uv toimâhaamijn. Huolâtteijei uárnejuvvoo máhđulâšvuotâ uásálistid já vaikuttid suu pääрни arâšoddâdem vuávámân, oláštumân já árvuštállmân. Lasseen huolâtteijeid uárnejuvvoo merikoskâsávt máhđulâšvuotâ uásálistid páihálij já ohtâdâhkuáhtâsij arâšoddâdem vuávámân já árvuštállmân.

Paarnij uásálistem arâšoddâdmân heiviittâl perrui valjim, paarnij lahâaasâtlii vuoigâdvuodâ já arâšoddâdem uárnejeijee miärdâs miäldásávt. Taam kalga väldid vuotân páihálij vuávámij ráhtimist.⁴¹

33 Oovtviärdâsâšvuotâlaahâ (1325/2014)

34 Laahâ nisonij já almai koskâsij täsiäárvust (609/1986) já ton nubâstus (1329/2014)

35 Euroop olmoošvuoigâdvuotâsopâmuš 1990

36 OA almossopâmuš pärnáa vuoigâdvuodâin 1989

37 OA almossopâmuš vâdulij ulmui vuoigâdvuodâin 2007

38 OA julgâštus algâaalmugij vuoigâdvuodâin 2007

39 Pištee ovdánem ulmeh – Agenda 2030. OA almosčuákkim 2015

40 Arâšoddâdemlaahâ 2 a §

41 Arâšoddâdemlaahâ (108/2016) 11, 11 a já 11 b § já Haldâttâs iävtuttâs ovdâskoodân laahân arâšoddâdemlaavâ sehe paarnij päikkitiipšo já priivaat tiipšo torjust adelum laavâ muttemist (80/2015) 11a já 11 b §, vuáđustâsah s. 37-45

Arâšoddâdmist oppâmpiirâs kalga leđe ovdedeijee, oppâm ovdedeijee sehe tiervâslâš já torvolâš ko vâldoo vuotân pääрни аhe já ovdânem. Toimâtileh já toimâpiergâseh kalgeh leđe ääšimiäldásiih, já tain kalga vâldiđ vuotân estâttesuodâ⁴². Páárnán, kote lii peivikiäjust teikâ peerâpeivitipšoost, kalga faallâđ olmâ já šiev tääsi purrâmuš. Purâdem kalga leđe ulmemiäldásávt uárnejum já stivrejum.⁴³ Arâšoddâdem lii oskoldâhlávt, uáinulávt já piäládâhpoolitlávt čoonnâsmettum. Arâšoddâdem ij uážu kevttiđ kávpálii vaikuttem kanavan.

Arâšoddâdmist nuávditteh pargei tohálâšvuotâvátámâšâin adelum njuolgâdusâid⁴⁴. Arâšoddâdmist vâldojeh lasseen vuotân pargosuojâlmân já torvolâšvuotân lohtâseijee njuolgâdusah, persovntiäđoid kyeskee njuolgâdusah sehe parnijguin pargee rikostuávváá selvâttem⁴⁵ stivreijee miärádâsah. Arâšoddâdmist estih kivsedem já tarvaneh toos⁴⁶. Torvolâšvuodâ ovdedem kalga leđe vuávâlâš já merikoskâsávt árvuštállum. Kieldâ kalga, talle ko uárnee arâšoddâdem, toimâđ oovtâstpargoost máttáättâsâst, liihâdmist já kulttuurist, sosiaalhuolâttâsâst, párnâisuojâlmist, ravviittähtooimâst já eres tiervâsvuodâhuolâttâsâst västideijee sehe eres tárbulij pelijguin.⁴⁷ Arâšoddâdem pargeid kenigiteh meid njuolgâdusah, moh kyeskih sosiaalhuolâttâspalvâlussâid stivriimân já párnâisuojâlemalmottâs tohâmân⁴⁸.

2.2 Arâšoddâdem toimâhäämih

Arâšoddâdem adeluvvoo peivikiäjust, peerâpeivitipšoost teikâ eres arâšoddâdmin, ovdâmerkkân kerho- teikâ sierâdemtoimân⁴⁹. Arâšoddâdemlaavâ já arâšoddâdemvuávám vuáđđusij ulmeh stivreh puoh arâšoddâdem toimâhaamijd. Arâšoddâdem toimâhäämih iärâneh nubijnis oppâmpirrâsij, resursij, pargei škovliittâs já tohálâšvuotâvátámâšâi, pargoviehârâhtus, párnijuávhu stuáruduv sehe paarnij já pargei mere háarán. Lii tehálâš, ete huolâtteijeeh finnejeh tuárvi tiäđu puoh toimâhaamij siskáldâsâin já jiešvuodâin. Huolâtteijein ráđádâlloo tast, ete mii arâšoddâdem toimâhaamijd já vijđoduvâid västid pääрни táárbuid já hiäđu.⁵⁰ Ravvuuh já stivrim adeluvvojeh, ko ucâluveh palvâlussâid, mutâ meiddei talle ko páрни jo lii miel di arâšoddâdempalvâlusâin.⁵¹

Arâšoddâdem, mii olášuttoo peivipaaihiin, lii táválumos arâšoddâdem toimâhaamijn. Peivikiäjuin toimâ lii juávkkuhámásâš. Párnijuávhu pyehtih hámmejuđ sierânáál ko vâldoo vuotân ovdâmerkkân paarnij ahe, torjuu tárbu teikâ tot, ete láá-uv juávhušt siämmáá perruu pääрниh. Juávhu kalgeh leđe pedagogisávt ulmemiäldásiih já tai ráhtimist vâldojeh vuotân pargei miärán já juávhu enâmusstuárudâhân lohtâseijee njuolgâdusah⁵². Peivikiäjust tipšo- já šoddâdempargoost tuáimein ucemustáá kuálmádâs kalgeh leđe toháliih párnáikârdimáttáatteijee paargon, iärâsijn kalga leđe sosiaalhuolâttâs áámmátlii pargovievâ tohálâšvuotâvátámâšâin adelum laavâ 8 §:st asâttum áámmátlâš tohálâšvuotâ⁵³. Peivikiäjui pargei maangâáámmátlâšvuotâ lii kvaliteetlii arâšoddâdem vyeimivääri, ko puohâi mättim lii kiävtust sehe ovdâsvástádâsah, pargoh já

42 Arâšoddâdemlaahâ 6 § (580/2015)

43 Arâšoddâdemlaahâ 2 b § (580/2015)

44 Laahâ sosiaalhuolâttâs áámmátlii pargovievâ tohálâšvuotâvátámâšâin (272/2005) 7-8, 10, 15-16 § já laahâ sosiaalhuolâttâs áámmátulmuin (817/2015) 3 ja 8 §

45 Laahâ parnijguin pargee rikostuávváá seelvâttim (504/2002)

46 Haldâttâs iävtuttâs ovdâskoodân laahân paarnij peivitipšoost adelum laavâ muttemist já mottoom toos lohtâseijee laahân (341/2014) 6 §, vuáđustâsah s. 17

47 Arâšoddâdemlaahâ 11 e § (580/2015)

48 Sosiaalhuolâttâslaahâ 35 § já Párnâisuojâlelaahâ 25 ja 25 a § (88/2010 ja 1302/2014)

49 Arâšoddâdemlaahâ 1 §

50 Arâšoddâdemlaahâ 11 a § (108/2016), 11 b § (1290/1999) já 11 c § (909/2012), Laahâ paarnij päikkítipšo já priivaat tipšo torjust (1128/1996) já Haldâttâs iävtuttâs ovdâskoodân laahân arâšoddâdemlaavâ sehe paarnij päikkítipšo já priivaat tipšo torjust adelum laavâ muttemist (80/2015) 11 a §, vuáđustâsah s. 22, 37-45

51 Haldâttâs iävtuttâs ovdâskoodân laahân arâšoddâdemlaavâ sehe paarnij päikkítipšo já priivaat tipšo torjust adelum laavâ muttemist (80/2015) 11 a §, vuáđustâsah s. 42

52 Arâšoddâdemlaahâ 5 § (108/2016) ja 5 a § (580/2015)

53 Asâttâs paarnij peivitipšoost 6 § (806/1992) 4 moom. (1282/2015)

áámmátroolih olášuveh ulmemiäldásii vuovijn. Arâšoddâdemlaahâ tiädu pedagogiik merhâšume já siämmást pärnáikârdimáttáátteijee pedagogisii ovdâsvástádâs⁵⁴. Olesovdâsvástádâs pärnijuávhu tooimâ vuáváámist, tooimâ vuáválâšvuodâ já ulmemiäldásâšvuodâ olášumeest sehe tooimâ árvuštálmist já oovdedmist lii pärnáikârdimáttáátteijest. Pärnáikârdimáttáátteijeeh, pärnáitipšooj já eres arâšoddâdem pargeeh vuávájeih já olášuteh tooimâ oovtâst.

Peerâpeivitipšo lii arâšoddâdem, mii olášuttoo uccâ juávhus. Tom puáhtá orniđ peerâpeivitipšoo teikâ pärni päihist teikâ juávkkupeerâpeivitipšon. Peerâpeivitipšoost ko ráhtih pärnijuávhu, kalga kiddiđ huámmášume ulmemiäldásâšvuotân. Peerâpeivitipšoo, kiáh pargeh paaihijn, västideh jieijâs juávhu tooimâst. Peerâpeivitipšo jođettem tuárju peerâpeivitipšoi ulmemiäldásii tooimâ vuávám já olášuttem.

Eres arâšoddâdem olášuttem já tiäddučuágástuvah mulsâšuveh uárnejeijee miäradâsâi miel. Eres arâšoddâdem puáhtá orniđ ovdâmerkkân sierâdemkieddi- teikâ kerhotoimân. Toimâ lii stivrejum já ulmemiäldásâš. Eres arâšoddâdem puáhtá faallâđ ovdâmerkkân olgon lihâdem, jiešráđálii sierâdem, taaidâ- teikâ lihâdemšoddâdem. Lasseen eres arâšoddâdem puáhtá faallâđ huolâtteijeid stivrejum oovtâstorroom parnijuin sehe eres sosiaallijd kontaktijd.

2.3 Arâšoddâdem pärni šoddâm já oppâm pálgá uáassin

Arâšoddâdem lii kuávdášlâš parnijd já sii perruid kyeskee palvâlem, moos stuárráamus uási paarnijn uásalisteh ovdil oppâkenigâšvuodâ. Pärnih pyehtih arâšoddâdmân fârustis sii oovdeb eellimvuáttámuš, mast merhâšittee tahhen láá huolâtteijei já paarnij koskâsiih vuáruvaikuttâs- já kieresvuotâkoskâvuodâh. Pargei pargon lii ráhtiđ luáttámušlii koskâvuodâ páárnán. Huolâtteijei já pargei koskâsâš oovtâstpargo puáhtá paarnij elimân jotkuuvâšvuodâ já torvolâšvuodâ. Ko suáppojeih pärni arâšoddâdem uulmijn te ávus, áárvust annee já oovtâitosâš kuáhtám lii tehálâš. Merikoskâsâš oovtâstpargo lii tergâd, vâi perrui já pargei ohtsâš šoddâdempargo hámmee pärni tááhust jiärmálii ubâlâšvuodâ.

Pärnivuodâ merhâšume iberdem sehe tiädu paarnij šoddâmist, ovdánmist já oppâmist lii pedagogisii tooimâ vuáđu. Siämmaá tehálâš lii tubdâđ jyehi pärni já vâldiđ vuotân suu ohtâgâslâš ovdánem. Pärni tubdâm váátá nuuvt pisovijd vuáruvaikuttâskoskâvuodâid pargei já paarnij kooskâst ko máhđulâš⁵⁵.

Arâšoddâdem já toos kullee ovdâmáttááttâs sehe vuáđumáttááttâs hámmejeih pärni ovdánem já oppâm tááhust systemaatlávt ovdâneijee ubâlâšvuodâ já vuáđu avepiäiválii oppâmân. Kvaliteetlii ubâlâšvuodâ vuolgâsaijeen lii, ete arâšoddâdem sehe ovdâ- já vuáđumáttááttâs pargeeh tobdeh škovlimvuáhâduv sehe ton sierâ mudoi kuávdášlijd uulmijd, jiešvuovijd já vuáhâduvâid. Paarnij pyereestvaijeem sehe ovdánem já oppâm nyebžilvuodâ tiet meid sirdâšemudoh vuávâjuvvojeih já taid árvuštállojeih.

Arâšoddâdem uárnejeijee vuáđđud oovtâstpargo ráhtusijd já tiäđusirdem vuáhâduvâid, moi vievâst siirdâšmeh päihist arâšoddâdmân, arâšoddâdem ääigi sehe arâšoddâdmist ovdâmáttááttâsân já tobbeen vuáđumáttááttâsân láá nuuvt nyebžileh ko máhđulâš. Sirdâšemudoin pargoo huolâtteijein oovtâstpargo pärni hiäđu miäldásávt. Tiäđui sirdemist

54 Arâšoddâdemlaahâ 1 ja 7 a §

55 Arâšoddâdemlaahâ 2 a § 5. saje

puáhtá anneeđ ävkkín arâšoddâdem ääigi nurrum dokumentijd, main kovvejuh pääрни ovdánem já oppâm, sehe páárnán rahtum arâšoddâdemvuávám. Tiäđu sirdemist nuávdittuvvojeh vyeimist orroo njuolgâdusah.⁵⁶

2.4 Árvuvuáđu

Arâšoddâdemvuávám vuáđđusij árvuvuáđu almosprinsiipin lii pääрни hiäđu vuosâsajasâšvuotâ, pääрни vuoigâdvuotâ pyereestvajemân, huolâttâsân já suojâlmân, pääрни uáivil vuotân vâldim sehe oovtviärdâsii já täsiárvusii kohtâlem vátâmâš já pääрни olgoštemkiäldu OA Párnáa vuoigâdvuodâi sopâmuš⁵⁷, arâšoddâdemlaavâ⁵⁸ já OA vâdulij ulmui vuoigâdvuodâid kyeskee almossopâmuš miäldâsávt⁵⁹.

PÄÄRNIVUODÂ JIEŠÁRVU

Arâšoddâdem pargon lii suojâliđ já ovdediđ paarnij vuoigâdvuodâ šiev já torvolii pärnivuoatân. Arâšoddâdem vuáđuduvá ibárdâsân pärnivuođâ jiešáárvust. Jyehi pärni lii áinoošlajâsâš já mávsulâš eidu tagarin ko sun lii. Jyehi päärnist lii vuoigâdvuotâ kulluđ, oinuđ, valduđ vuotân já iberduđ tagarin ko sun lii sehe siärvâduvâs jesânin.

OLMOŽIN ŠODDÂM

Arâšoddâdem vuáđuduvá eellim, pištee eellimvyevi já olmoošvuoigâdvuodâi kunnijâtmân sehe olmoošáárvu luávkkááhánnáávuotân. Pargeeh tuárjuh paarnij šoddâm olmoošvuotân, mon kovvee viggâmuš tuotâvuotân, pyerivuotân já muččâdvuotân sehe vuoigâlâšvuotân já ráávhun. Arâšoddâdmist aneh áárvust čuovviittâs, mii tiettuu jurdâččemvyevist jieččân, eres ulmui, pirrâs já tiäđu kuáttá sehe vyevist já táátust toimâđ rievtnisnáál. Pargeeh stivrejuh paarnijd toimâđ árvuvuáđu miäldâsávt sehe savâstállâđ áárvuin já ideaalijn. Arâšoddâdmist kivsedem, raasiism teikâ viehâvâldi ij tuhhiittuu mongin häämist ijge kiästen.

PÄÄRNI VUOIGÂDVOUĐAH

Päärnist lii vuoigâdvuotâ lekkâđ jieijâs, uáivilijdis já jurduidis sehe šoddâđ iberduđ tai olgospyehtimvuovijguin, moh sust láá. Jyehi päärnist lii vuoigâdvuotâ šiev máttááttâsân, huolâttâsân já movtjiditte macâttâsân. Päärnist lii vuoigâdvuotâ sierâdiđ, oppâđ sierâdmáin já ilodiđ tast, maid lii oppâm sehe rähtiđ ibárdâs sust alnees, suu identiteetist já maailmist suu jieijâs vuolgâsoojij miäldâsávt. Päärnist lii vuoigâdvuotâ siärvuslâšvuotân já juávkun kulluumân. Päärnist lii vuoigâdvuotâ finniđ tiäđu maangâpiälâsávt, kiedâvuššâđ tobdoid já ruossâlâšvuodâid sehe keččâliđ já máttááttállâđ uđđâ aašijd.⁶⁰

56 Laahâ sosiaalhuolâttâs äššigâs sajattuvâst já vuoigâdvuodâin 16 já 17 §

57 OA almossopâmuš párnáa vuoigâdvuodâin 1989

58 Arâšoddâdemlaahâ 2 a, 2 b, 7 a ja 7 b §

59 OA almossopâmuš vâdulij ulmui vuoigâdvuodâin 2007

60 OA almossopâmuš párnáa vuoigâdvuodâin 1989

OOVTVIÄRDÁSÄŠVUOTÄ, TÄSIÁRVU JÄ MAANGÄHÄMÄSÄŠVUOTÄ

Arâšoddâdem oovded syemmilii ohtsâškode demokraattisijd áárvuid, tego oovtviärdásäšvuotâ, täsiáárvu já maangâhämäsäšvuotâ. Paarnij kalga lede máhđuläšvuotâ ovdediđ táiduidis já toohâđ valjiimijd ovdâmerkkân suhâpeeleeest, algápuátimist, kulttuurtuávääžist teikâ eres persovnân lohtâseijee suujâin peerusthánnáá. Pargeeh kalgeh ráhtiđ maangâhämäsäšvuotâ kunnijättee pirrâduv. Arâšoddâdem ráhtoo maangâhämäsii syemmilii kulttuurärbivuáhân, mii hámmejuvvoo ain paarnij, sii huolâtteijei sehe pargei vuáruvaikuttâst.

PERRUI MAANGÄHÄMÄSÄŠVUOTÄ

Áámmátlâš, ávus já kunnijättee jurdâččemvyehi maangâhämäsij perrui já perrui sierâlágán kielâi, kulttuurij, uáinui já oskolduvâi, ärbivuovij sehe šoddâdemvuovij kuáttá lááčá iävtuid šiev šoddâdemoovtâstpaargon⁶¹. Paarnij peerâidentiteet já peerâkoskâvuotâ tuárjohet tienuvvt, ete jyehi pärni puáhtá tubdâđ jieijâs perruu mávsulâžžân.

TIERVÄSLÄŠ JÄ PIŠTEE EELLIMVYEH

Arâšoddâdem pargon lii stivriđ paarnijd tierväšvuotâ já pyereestvaijeem ovdedeijee eellimvuovvijd. Paarnijd fállohet máhđuläšvuotâh ovdediđ sii tobdotááiđuid já esteetlii jurdâččem. Arâšoddâdemist tobdeh já nuávditteh pištee eellimvyehi prinsiiijd nuuvvt, ete sosiaallâš, kulttuurilâš, ekonomâlâš já ekologâlâš ooláádmuddo váldoo vuotân. Arâšoddâdem ráhtá vuáđu ekososiaallii čuoovviittâsân nuuvvt, ete olmooš ibbeerd, ete ekologâlâš pišteevuotâ lii iähtu sosiaallii pišteevuotân já olmoošvuogâdvuotâi olášumân.

2.5 Oppâmibárdâs

Arâšoddâdemvuávám vuáđđuseh láá rahtum nuuvvt, ete toh vuáđdudueh oppâmibárdâsân, mon miel päärnih šaddeh, ovdáneh sehe uáppih vuáruvaikuttâst eres ulmuiguin já aldapirrâsijn. Oppâmibárdâs vuáđduduvá meid uáinun, ete pärni lii aktiivlâš tuáimee. Päärnih láá luándulávt sahhih já halijdeh oppâđ uđđâ aášijd, kiärduđ já adđiistállâđ aášijd. Oppâm lii olesvâldálâš já tot tábáhtuvá jyehi saajeest. Tast ovtâstuveh tiäđuh, tááiđuh, toimâ, tobdoh, aiccâmušah, rumâšliih vuáttámušah já jurdâččem. Oppâm tábáhtuvá eereeb iärásij paarnij aiccâldijn já tarkkuudijn pirrâsis sehe adđiistâldijn iärásij tooimâ. Päärnih uáppih meid sierâdmáin, liihâdmáin, tutkâmáin, porgâmáin sierâlágán pargoid, olgospyehtimáin jieijâs sehe tooimâst, mii vuáđduduvá táidoid.

Arâšoddâdemist oppâm vuolgâsaijeen láá paarnij oovdeb vuáttámušah, ääših, main sii láá perustum já sii mättim. Lii tehálâš, ete uđđâ aášijn, maid sij uáppih, lii ohtâvuotâ paarnij ovdáneijee kiärgusvuotâid sehe eres vuáttámušmaailmân já kulttuurtuávääžân. Päärnih uáppih pyeremusávt talle ko sij vajeh pyereest já tobdeh ete láá torvoost. Positiivliih tobdovuáttámušah já vuáruvaikuttâskoskâvuotâh ovdedeh oppâm. Viärdásäšjuávkku já vuáttámuš, ete kulá siärvádâhân, láá oppâm já uásáläšvuotâ tááhust teháliih. Päärnih kalgeh finniđ sii oppâmân pargei stivrim já torjuu. Paarnijd movtijdittee, ulmemiäldásâš já vuohâsávt hästee toimâ movtijdit oppâđ lase. Jyehi pärni kalga finniđ vuáttámušâid luhostuumist já ilo jieijâs tooimâst sehe sust alnees uáppen.

61 Arâšoddâdemlaahâ 2 a § 6. saje

Sierâdem lii arâšoddâdemahasij paarnij oppâmân merhâšittee. Tot lii pääрни movtijdittee já ilo pyehtee toimâ, mast pääрниh siämmást uáppih maangâid tááiduid já vâldih anon tiäđu. Arâšoddâdmist kalgeh iberdiđ sierâdem jiešáárvu páárnán sehe ton pedagogisii merhâšume oppâmist já paarnij olesvâldálii ovdánmist já pyereestvajemist.

2.6 Pedagogisávt tiädušum šoddâdem, máttááttâs já tipšo ubâlâšvuotâ

Arâšoddâdemvuávám vuáđđusijn pedagogiik vuáđuduvá miäruštállum árvuvuáđun, ibárdâsân pääرنist, pärnivuođâst sehe oppâmist. Pedagogiikkáin uáivilduvvoo maangâtieđálii, eromâšávt šoddâdem- já arâšoddâdemtieđálii tiätun vuáđuduvvee, áámmátlávt jođettum já áámmátargei olášuttem vuáválii já ulmemiäldásii tooimâ paarnij pyereestvaijeem já oppâm olášumán. Tot uáinoo arâšoddâdem toimâkulttuurist, oppâmpirrâsijn sehe šoddâdem, máttááttem já tipšo ubâlâšvuotâst. Pedagogiik tiädušum arâšoddâdem ubâlâšvuotâst váátá pedagogisii äššitubdâm⁶² sehe tom, ete pargein lii ohtsâš ibárdâs tast, ete maht paarnij oppâm já pyereestvaijeem pyehtih puoh pyeremus vuovijn ovdediđ.

Arâšoddâdem olášuvá pargei, paarnij já pirrâs vuáruvaikuttâsâst, mast šoddâdem, máttááttem já tipšo hámmekeh čapo ubâlâšvuotâ. Taid kulmâ ooláádmudo pyehtih tarkkuđ abstraktlávt sierâ, mutâ keevâtlâi tooimâst toh čonâseh oochtân. Taat taha máhđulâžžân olesvâldálii aldanemvyevi pääрни šoddâm, ovdánem já oppâm oovdedmist. Šoddâdem, máttááttem já tipšo tiädušuvvojeh eresnáál eresahasij paarnij tooimâst sehe arâšoddâdem sierâ toimâhaamijn.

Šoddâdem lii toimâ, mon miel kulttuurliih áárvuh, täävih já noormah sirdâšuvveh, hámmejuvvojeh já uđâsmuvveh. Jieijâs uásild šoddâdem ulme lii sirded kulttuurärbivvyevi sehe tergâdin oonnum áárvuid já traditioid čuávoo suhâpuolvân. Šoddâdem vievâst pääрниh stivrejuvvojeh toohâđ jieijâs uáivilijđ já árvuštállâđ kriittisávt orroo jurdâččem- já toimâtaavijđ sehe toimâđ eettisávt pištee vuovijn. Šoddâdem čuovviittâstoimân lii stivriđ tiäđuávt paarnij ohtâgâslâi identiteet hammim tienuuvt, ete pääрниh uáppih huámmâšiđ jieijâs tooimâs vaikuttâsâid nubbijđ ulmuid já pirrâsâsis. Paarnij ovdánem tuárjoo nuuvt, ete sij uáppih toimâđ sehe kevttiđ sii mättim meid nuubij pyerrin.

Máttááttâs vuolgâsaijeen lii arâšoddâdem vuáđđusijn miäruštállum oppâmibárdâs. Máttááttâs tárguttâs lii ovdediđ paarnij oppâm já išediđ paarnijđ rähtiđ merhâšuumijđ alnees, nuubijn ulmuin sehe maailmist sii pirrâ. Arâšoddâdmist movtijditeh já motivisteh paarnijđ máttááttállâđ uđđâ aášijđ sehe stivrejeh kevttiđ sierâlágán oppâmvuovijđ. Máttááttâs tuárju já tast aneh ävkkín paarnij luándulii sahhiivuotâ já tutkâm haalu. Máttááttâsâst váldojeh vuotân paarnij ovdânejee tááiduh, mielâkiddiivâšvuotâ čuosâttuvah já nanoduvah sehe paarnij ohtâgâslâi torjuu táárbuh. Lasseen máttááttâs vuáđđun láá oppâmpirrâsâid (loho 3.2), vijđes mättimân (loho 2.7) já pedagogisii tooimân (loho 4) asâttum ulmeh.

Tipšo lii fyysilijn vuáđutáárbuin huolâttem sehe tobdovuáđuáš perustem. Ulmen lii, ete pääرنist lii tobdô, ete sun lii áárvust oonnum já ete suu iberdeh já ete sun lii ohtâvuotâst eres ulmuid. Kyevtpiälâlâš já kunnijâttee vuáruvaikuttâskoskâvuotâ sehe positiivlâš kuoskâttem já aldavuotâ vuáđudeh šiev tipšo já huolâttem vuáđu. Tilâlâšvuotâh, moh kiärduh piäiváávt, tego purâdem, kárvudâttâm já nuolâdâttâm, vuoinjâstem já hygieniast huolâttem láá pääрни peeivi tehâlâš uási.

62 Haldâttâs iävtuttâs ovdâskoodán laahân paarnij peivitiššost adelum laavâ muttemist já mottoom toos lohtâseijee laahân (341/2014) 7 a §, vuáđustâsah s. 18

Arâšoddâdem tipšotilâlâšvuodâh láá ain siämmaá äägi šoddâdem- já máttáattemtilâlâšvuodâh, main uáppih ovdâmerkkân vuáruvaikuttástááiduid, alnees huolâtem tááiduid, äägi haldâsem sehe uáppih šiev hárjánmijd.

2.7 Vijðes mättim

Arâšoddâdmist ráhtih vuádu paarnij vijðes mättimân. Vijðes mättim šadda tiädui, tááidui, áárvui, jurdâččemvuovij já táátu ubâlâšvuodâst. Mättim meerhâš meid naavcâ kevttið tiäduid já tááiduid sehe toimâð tilâlâšvuodâ váttee vuovijn. Toos, maht päärnih kevttih sii tiäduidis já táiduidis, vaikutteh paarnij oppâm áárvuh já jurdâččemvyevih sehe táttu toimâð. Vijðes mättim tárbu sadda pirâstíttee maailm nubástusâin. Olmožin šoddâm, oppâm, porgâm sehe aalmugjesânin toimâm tääl já puátteevuodâst váátá tiädu- já táidusuorgijd rastaldittee já ovtâstíttee mättim. Vijðes mättim ovdânem oovded paarnij šoddâm ovtâskâs olmožin já siärváduv jesânin. Mättim ovdânem álgá arâpärnivuoðâst já juátkoo čoodâ eellim. Vijðes mättim ulmeh joteh juátkojeijen arâšoddâdemvuávám vuáððusijn ovdâ- já vuáðumáttááttâs máttááttâsvuávámij vuáððusáid. Vijðes mättim ulmeh láá stivrim taan äššikirje valmâštállâm já taid kalga väldið vuotân páihálijn arâšoddâdemvuávámijn.

Šiev tääsi pedagogisâš toimâ nannood paarnij vijðes mättim. Vijðes mättim ovdânmân vaaikut tot, maht arâšoddâdmist tuáimih, maht sierâ oppâmpirrâseh kiävttojah sehe maht paarnij pyereestvaijeem já oppâm tuárjojah. Vijðes mättim ulmeh váldojeh vuotân toimâkulttuur já oppâmpirrâsij oovdedmist sehe šoddâdmist, máttááttâsâst já tipšoo. Lovvoost 4.5 kovvejum oppâm suorgij pargon lii ovdedið paarnij vijðes mättim.

Arâšoddâdemvuávám vuáððusijn kovvejuvvojah vittâ nubijdis lohtâseijee vijðes mättim uási:

- jurdâččem já oppâm
- kulttuurlâš mättim, vuáruvaikuttâs já olgospyehtim
- alnees huolâtem já argâtááiduh
- maangâluuhâmtáidu já tiädu- já viestâdemteknologia mättim
- uásálistem já vaikuttem.

Čuávuvâžân kovvejuvvo, ete maid vijðes mättim sierâ uásih merhâšuvvojah. Lasseen miäruštálloo arâšoddâdem pargo jieškote-uv uásist.

Jurdâččem já oppâm

Jurdâččem- já oppâm tááiduh ovdâneh vuáruvaikuttâsâst eres ulmuiguin já pirrâsâin já hámmejah vuádu eres mättim ovdânmân já avepiäiválii oppâmân. Tiädu haahâm, ornim já uððâ ráhtim váátá kreatiivlii já kriittálii jurdâččem, mon vuádu ráhtoo arâšoddâdmist. Arâšoddâdem pargo lii torjuð paarnij jurdâččem- já oppâm tááiduid.

Paarnij jurdâččem já oppâm ovdâneh maangâpiälâsij já merhâšittee vuáttámušâi vievâst. Imâštâlmân, hoksáámân sehe oppâm ilon kalga leðe saje. Sierâdmist paarnijn lii máhðulâšvuotâ kevttið sii mielâkuvviittâs já kreatiivlâšvuodâs, keččálið oovtâst sii ideaidis já tutkâð maailm. Paarnij tááiduh ornið, nomâttið já kuvvið sii pirrâsis já ton almonijd tuárjojah ave já ovdânem miäldâsávt. Paarnijd ruokâsmiteh kojâdið já toohâð kojâdemvuálâsâžân. Siiguin ilodeh luhostuumijn já máttááttâleh movtjidditið nuubijð. Paarnijd movtjiditeh meid siinán já toos, ete ij koolgâ orvâttuð

feilimijn, sehe utkâđ čuávdusijd sierâ tilálášvuodâin. Sij stivrejuvvoje čuoccâđ já paijeentoollâđ sii tarkkuuvášvuodâs. Jyehipiäiváláš, kelijdeijee fyysiláš aktiivlášvuotâ tuárju paarnij jurdâččem já oppâm. Tooimâ pedagogisâš dokumentistem (loho 4.2) sehe ohtsâš suogârdem išedeh paarnijd huámmášid sii oppâm já tubdâđ sii nanoduvâid. Taat nannood paarnij osko jieijâs navccáid.

Kulttuurlaš mättim, vuáruvaikuttâs já olgospyehtim

Päärnih šaddeh kulttuurilávt, kielâlávt já uáinulávt maangâpiälásii maailmist. Taat tiäduť sosiaallij já vuáruvaikuttâstááidui sehe kulttuurlii mättim merhâšume. Mättimân kulá táiduť kuldâlid, tubdâđ já iberdiđ sierâ uáinuid sehe nahcâ suogârdâllâđ jieijâs áárvuid já jurdâččemuovijd. Vuáruvaikuttâstááiduin sehe naavcâst olgospyehtiđ jieijâs já iberdiđ iärásijđ lii teháláš merhâšume identiteetân, toimânaahcân já pyereestvajemân. Tuáimee vuáruvaikuttâs sierâlágán kulttuur- já uáinutuáváášist puáttee ulmuiguin váátá jieijâs já iärásij kulttuur já uáinulii tuávváá iberdem já kunnijâttim. Arâšoddâdem pargon lii ovdediđ paarnij kulttuurlii mättim sehe sii vuáruvaikuttâs- já olgospyehtimtááiduid.

Päärnih ruokâsmittoje uápásmuđ eres ulmuđ, kielâid já kulttuurâid. Pargeeh tuáimih mallin parnijđ sierâlágán ulmui sehe kielâlii, kulttuurlii já uáinulii maangâhámásâšvuodâ positiivlii kuáhtáamist. Päärnih stivrejuvvoje ustevlášvuotân já šiev taavijd. Oovtâstpaargon vuáđuduvvee toimâ lááčá máhđulášvuodâid hárjuttâllâđ vuáruvaikuttâs- já olgospyehtimtááiduid sierâ tilálášvuodâin já sierâlágán ulmuiguin. Parnijguin hárjuttâleh nube sajan asâttum, máttááttâleh tarkkuđ aašijđ sierâ uáinust sehe čuávdid ruossâlášvuodâid ovdedeijee vuovvijn. Taat nannood paarnij sosiaallijđ tááiduid. Päärnih tuárjoje kulttuuridentiteetij ráhtimist. Arâšoddâdmist finnejum vuáttámušah, tiäduť já tááiduh kulttuurârbivyevist nanodeh päärni naavcâ oommâđ, kevttiđ já mutteđ kulttuur. Ovdâmerkkân sierah, purâdempuudah já juhleh fáálih tilálášvuodâid jyehid vuáttámušâid sierâlágán ârbivuovijn já taavijn. Päärnih tuárjoje positiivlii koskâvuodâ ráhtimist maangâhámásii pirrâsân.

Alnees huolâttim já argâttáiduh

Alnees huolâttimân, tiervâšvuotân já torvolášvuotân lohtâseijee tááiduh láá puohháid tergâdeh. Arâšoddâdem pargon lii nanodiđ paarnij pyereestvajemân já torvolášvuotân lohtâseijee tááiduid sehe stivrid sii toohâđ pištee eellimvyevi miäldásijđ valjiimijđ. Arâšoddâdmist tuárjoje paarnij positiivlii jurdâččemuovijeh puátteevuodâ kuáttá.

Paarnij jiešráđálášvuodâ lasanem tuárjoo kuuloid. Paarnijđ išedeh, já sii movtjideh pivdeđ iše ain ko sii tarbâšeh tom. Parnijguin hárjuttâleh sierâlágán tááiduid tego kârvudâttâm, purâdem sehe persovnlíi hygieniast já jieijâs tävirijn huolâttim. Päärnih stivrejuvvoje toimâđ ovdâsvástádâslávt já torvolávt arâšoddâdem oppâmpirrâsijn sehe aldasii luándust já jotoluvâst. Parnijguin kiedâvuššoje sii pyereestvaijeem ovdedeijee ääših tego vuoinâstem, purrâmuš, lihâdem já mielâ pyereestvaijeem merhâšume. Paarnijđ išedeh tobdoi čäittimist já jieijâs stivriimist. Paarnij tobdotááiduh nanosmeh, ko siiguin máttááttâleh aiccâđ, tiäđuštiđ já nomâttiđ tobdoide. Päärnih stivrejuvvoje meid kunnijâttiđ já suojâlid sii jieijâs já iärásij roopâ.

Maangâluuhâmtáidu já tiäťu- já viestâdemteknologisâš mättim

Maangâluuhâmtáidu sehe tiäťu- já viestâdemteknologisâš mättim tarbâšuvvoo paarnij já perrui aargâst, ulmui koskâsii vuáruvaikuttâsâst sehe ohtsâškodálie uásálistmist. Maangâluuhâmtáidu sehe tiäťu- já viestâdemteknologisâš mättim ovdedeh täsiáárvu paarnij šoddâdmist já škovliimist. Arâšoddâdem pargon lii tuárjuđ tai tááidui ovdânem.

Maangâluuhâmtáidu lii kulttuurilávt maangâhámásij saavâi já pirâstíttee maailm iberdem sehe vuáruvaikuttâs uáinust tehálâš vuáđutáidu. Maangâluuhâmtáidoin uáivilduvvojeh tááiduh tulkkuđ já pyevtittiđ sierâlágán saavâid. Maangâluuhâmtááidu vuáđđun lii vijđes tekstâibárdâs, mon miel sierâlágán teevstah pyehtih leđe eereeb iärásij čallum, sarnum, audiovisuaallii teikâ digitaallii häämist. Tot ana sistees sierâlágán luuhâmtááiduid tego koveluuhâmtááidu, nummeerlii luuhâmtááidu, mediauluuhâmtááidu já vuáđuluuhâmtááidu. Maangâluuhâmtáidu kulá aldasávt jurdâččem- já oppâmtáidoid. Parnijguin nomátteh aasijđ já tiingâid sehe máttááttâleh sierâlágán tuáváduvâid. Paarnijđ movtjiditeh tutkáđ, kevttiđ já pyevtittiđ saavâid sierâlágán, meid digitaallijn, pirrâsijn. Vâi ovdáneh maangâluuhâmtáidulâžžân päärnih tarbâseh rävisulmuu maali sehe riges tekstâipirrâs, paarnij pyevtittem kulttuur sehe parnijđ hiäivulijđ kulttuurpalvâlusâid.

Parnijguin totkeh já aicâdeh tiätu- já viestâdemteknologia rooli argâelimist sehe uápásmuveh sierâlágán tiädu- já viestâdemteknologisâš piergâsâid, heiviittâssâid já spellâid. Digitaallii dokumentistem aneh ävkkín sierân, tutkâmist, liihâdmist sehe taidâlîi feerimist já pyevtitmist. Máhđulâšvuodah keččâlîđ já pyevtittiđ siskâldâsâid jieš já oovtâst eres parnijguin, nuuvt ete annoo ävkkín tiätu- já viestâdemteknologia, ovdedeh paarnij kreatiivlii jurdâččem já ohtsâstooimâ tááiduid sehe luuhâmtááidu. Pargeeh uápisteh paarnijđ tiätu- já viestâdemteknologia maangâpiälâsij já torvolii kiävtun.

Uásálistem já vaikuttem

Aktiivlâš já ovdâsvástádâslâš uásálistem já vaikuttem ráhtih vuádu demokraatlii já pištee puátteevuotân. Taat váátá ovtâškâs ulmust tááidu já haalu uásálistiđ siärváduv tooimân sehe luáttámuš jieijâs vaikuttemmáhđulâšvuodâid. Paarnij vuoigâdvuodâid kulloo tot, ete suu kuldâleh já sun uázžu uásálistiđ jieijâs elimân vaikutteijee aasijn. Arâšoddâdmist kunnijâteh taid demokraatia olášume kuávdášlijđ prinsiiijđ. Arâšoddâdem pargon lii tuárjuđ paarnij ovdânejee uásálistem- já vaikuttemtááiduid sehe movtjidittiđ jiešráđâlâšvuotân.

Áárvust annee kuáhtám parnijguin, sii jurdui kuldâlem já alguid västidem nanodeh paarnij uásálistem- já vaikuttemtááiduid. Päärnih vuávâjeh, olášuteh já árvuštâleh tooimâ oovtâst pargeiguin. Siämmást päärnih uáppih vuáruvaikuttâstááiduid sehe ohtsij njuolgâdusâi, sopâmušâi já luáttámuš merhâšume. Pargeeh huolâtteh tast, ete jyehi päärnist lii máhđulâšvuotâ uásálistiđ já vaikuttîđ. Uásálistem já vaikuttem peht paarnij ibárdâs alnees ovdán, jiešluáttámuš šadda já siärváduvâst taarbâšliih sosiaalliih tááiduh hámmejuvvojeh.

2.8 Ääših, moh meriduvvojeh páihálávt

Páihálii arâšoddâdemvuávám ráhtidijn savâstálloo tast, maid taan lovvoost meridum arâšoddâdem pargoh já almoliih ulmeh merhâšeh já maht arâšoddâdmân asâttum uulmij olášumeest puáhtá huolâttiđ sierâ toimâhaamijn.

Páihálii arâšoddâdemvuávámist kovvejuvvojeh

- arâšoddâdem ornim
- maggaar lii oovtâstpargo sierâ toimâhaamij kooskâst
- sirdâšemvuáhâduvah pääрни šoddâm já oppâm pâlgá uáassin
- arâšoddâdem árvuvuádu já tom máhđulávt tievâsmittee páiháliih uáinuuh
- oppâmibárdâs já tom máhđulávt tievâsmittee páiháliih uáinuuh

- pedagogisávt tiäduuttum šoddâdem, máttááttem já tipšo ubâlâšvuotâ já tom máhđulávt tievâsmittee páiháliih uáinuh
- vijđes mättim ulmeh já toid máhđulávt lohtâseijee páiháliih tiäduutmeh sehe toh tooimah, moi vievâst uulmij olášume árvuštâlloo já ovdeduvvoo
- tot, maht lovvoost 2 kovvejum arâšoddâdem pargo já almoliih ulmeh olášuveh sierâ toimâhaamijn.

Árvuvuáđu já oppâmibárdâs sehe vijđes mättim ulmeh váldojeh vuotân já taid jienâlmiteh lovain, main kiedâvušeh arâšoddâdem toimâkulttuur, arâšoddâdem pedagogisii tooimâ vuávám, olášuttem já árvuštállâm sehe ovdánem já oppâm torjuu.

3. ARÂŠODDÂDEM TOIMÂKULTTUUR

Toimâkulttuur lii historjálávt já kulttuurlávt šoddâm tääpi toimâđ, mii hámášuvá siärváduv vuáruvaikuttâsâst. Arâšoddâdem uárnejee já arâšoddâdem jođettejee ulmui pargon lii läächčđ iävtuid toimâkulttuur oovdedmân já árvuštálmân arâšoddâdem sierâ toimâhaamijn já ohtâduvâin.

Arâšoddâdem toimâkulttuur lii ubâlâšvuotâ, mii šadda eereeb iärásij

- áárvuin já prinsiipijn
- pargo stivrejejee noormâi já uulmij tulkkuumist
- oppâmpirrâsijn já pargovuovijn
- oovtâstpargoost já ton sierâ haamijn
- vuáruvaikuttâsâst já pirráduvâst
- pargei mättimist, áámmátlášvuodâst já oovdedemvyevist
- jođettemráhtusijn já -vuáháduvâin
- tooimâ orniimist, vuáváámist, olášutmist já árvuštálmist.

Toimâkulttuur hámmeje tiäđuštum, tiäđuuštmettum já motomin meid tátuhánnáá tahheeh. Siärváduv puoh jesâneh vaikutteh toimâkulttuurân, já tot pelestis vaaikut puoh jesânáid peerusthánnáá tast, tobdeh-uv tom merhâšume vâi iä.

Arâšoddâdmist puoh pargovyevih kalgeh tuárjuđ pärni ovdánem já oppâm. Taid kalga pasteđ meid pedagogisávt vuáđuštđ. Lii tehálâš, ete pargeeh tiäđušteh, ete sii toimâ- já vuáruvaikuttâsvyevih sirdâšuveh mallin parnijd, kiäh vâldih olssis arâšoddâdemsieráduv áárvuid, ovdâjurduid já taavijd.

Toimâkulttuur vaaikut arâšoddâdem kvaliteetân. Tast lii tehálâš merhâšume arâšoddâdem olášutmist já uulmij juksámist. Toimâkulttuur, mii tuárjoo arâšoddâdem uulmijd, fáálá šiev tilálâšvuodâid paarnij ovdánmâm, oppâmân, uásálâšvuotân, torvolâšvuotân, pyereestvajemân sehe pištee eellimvuáhán.

Toimâkulttuurân vaaikut merhâšitteht jođettem. Arâšoddâdem jođettem vuolgâsaijeen lii jyehi pärni pyereestvaijeem já oppâm ovedem. Toimâkulttuur ovedem váátá pedagogiik jođettem, mii uáivild arâšoddâdem ubâlâšvuodâ ulmemiäldásii já vuáválii jođettem, árvuštállâm já ovedem. Tot ana sistees puoh taid tooimâid, moiguin vuáđuduveh iävtuid pargei šiev pargotillijd, áámmátlii mättim já škovlim kevttimân já oovdedmân sehe pedagogisii tooimân (loho 4.1).

3.1 Toimâkulttuur ovedem já prinsiipeh, moh stivreje tom

Siärváduv toimâkulttuur muttoo ohtânmaanoost já tom kalga meid árvuštállâđ já ovedediđ. Ohtsijd ulmijd čonâdättâm oovded árvuvuáđu já oppâmibárdâs olášume. Toimâkulttuur vaikuttâsâi suogârdem já ton ij- toivum jiešvuovij tubdâm já tivvooom lii toimâkulttuur ovedem tergâdis uási. Juátkojejee ovedem vuáđuiahtu lii, ete pargeeh iberdeh jieijâs tooimâ tuáváázist vaikuttejee áárvui, tiäđui já oskomušâi merhâšume sehe mättih árvuštállâđ taid. Dialog, mii ana nuubijd áárvust, vâldá oles siärváduv mielti já ráhtá luáttámuš, lii tehálâš oovdedmist. Pärni hiätu lii puoh ovedem vuolgâsaje.

Jođettejee oovded uásálâžžân tahhee toimâkulttuur nuuvt, ete sun vuáđđud ráhtusijd áámmátlii

savâstâlmân. Lasseen jođetteijee ruokâsmit pargosiärvus merikoskâsávt ovdediđ já uđâsmittiđ ohtsii toimâkulttuur. Jođetteijee tuárju siärváduv ovdánem uáppee siärvádâhhân, mast ovdedeh já jyehih mättim. Ulmen lii, ete ohtsâš toimâjuurdâ já tooimâ ulmeh uáinojeh vuáháduvâin. Jođetteijee västid tast, ete ohtsih pargovuáháduvah tahhojeh uáinojeijen já ete toh aicâduvvojen já árvuštâllojen merikoskâsávt. Päärnih já huolâtteijeeh láá miel di toimâkulttuur oovdedmist já árvuštálmist.

Arâšoddâdem toimâkulttuur ovdeduvvoo čuávvoo prinsii pij miäldâsávt:

Uáppee siärvádâh toimâkulttuur váimusin

Arâšoddâdmist tuáimih siärvádâhhân, mast päärnih já pargeeh uáppih oovtâst já nubijnis. Uáppee siärváduvâst lii saje sierâlágán uáivilijđ já tobdoid. Paarnijđ já pargeid movtjiditeh ruokkâdâvt jyehiđ jurduidis já keččâliđ uđđâlágán toimâvuovijd. Ohtânmaanoost tooimâs árvuštellee já ovdedeijee siärvádâh hástá jieijâs sehe tobdá já ana ävkkín nanoduvâidis. Uáppee siärváduvâst aneh áárvust kunnijâttee já huámmâšeijee lattim. Siärvádâh ruokâsmit keččâlmân, iirâtmân já siinán sehe suávâ meid feilim. Oovtâst porgâm já uásálâšvuotâ vuáttámušah nanodeh siärváduv.

Pargeid movtjiditeh jiešárvuštálmân, tiäđu já mättim jyehimân já siämmást áámmátlii ovdánmân. Oovtâst soppum uulmij já pargoi suogârdem, jieijâs pargo merikoskâsâš árvuštállâm sehe huolâtteijein já eres oovtâstpargokuoimijn finnejum macâttâs ovdedeh siärváduv oppâm. Meid ovdedempargoost, árvuštálmijn já tutkâmušâst finnejum tiäđu ävkkín anneem oovded oppâm.

Siärvádâh, mii movtjidit sierâdmân já vuáruvaikuttâsân

Sierâdmân movtjiditte toimâkulttuurist tubdâsteh sierâdem merhâšume pääрни pyereestvajemân já oppâmân. Pargeeh tubdâsteh tahheid, moh ráijejeh sierâdem já ovdedeh toimâvuovijd já oppâmpirrâsijd, moh ovdedeh sierâdem. Paarnijn já pargein lii máhđulâšvuotâ tubdâđ oovtâst porgâm já sierâdem ilo. Siärváduvâst movtjiditeh puohâid utkáávuotân, mielâkuvviittâs kiävtun, jieijâs olgospyehtimân já kreatiivlâšvuotân. Sierâdem uázžu oinuđ já kulluđ. Paarnij sierâdemalguid, keččâlmâid já feerimâid adeluvvoo saje, äigi já sierâdemráávu. Sierâdeijee parnijđ já rávisulmuid tohhuu máhđulâžžân vuáijum sierâdmân.

Arâšoddâdem toimâkulttuurân kulá pargei koskâsâš oovtâstpargo sehe vuáruvaikuttâs huolâtteijeguín já aldapirrâsijn. Siärváduv jesâneh kunnijâteh nubijdis já aneh oovtâstpargo áárvust. Siärvádâh ruokâsmit paarnijđ šiev vuáruvaikuttâsân sehe toimâđ juávhu jesânin. Pargeeh tuárjuh paarnij viärdâsâškoskâvuotâi šoddâm já kättejeh ustevvuotâkoskâvuotâh. Torvolii siärváduvâst tarvaneh ruossâlâšvuotâid já máttááttâleh ovdedeijee vuovijd tai čuávdim várás.

Uásálâšvuotâ, oovtviärdâsâšvuotâ já täsiárvu

Inklusiivlii toimâkulttuurist uásálâšvuotâ, oovtviärdâsâšvuotâ já täsiárvu ovdeduvvojen puoh tooimâst. Paarnij, pargei já huolâtteijei alguuh, uáinuuh já uáivileh annojen áárvust. Taat váátá uásálâšvuotâ ovdedeijee toimâtaavij sehe ráhtusij tiäđulii ovdedem. Paarnij ibárdâs siärváduvâst, vuoigâdovuotâin, ovdâsvástádâsâst já valjiimij čuávdusijn ovdán uásálâšvuotâ peht. Paarnij sensiitivlâš kuáhtám já positiivlâš vuáttámuš tast, ete lii kullum já oinum, nanodeh uásálâšvuotâ. Paarnij já huolâtteijei uásálistem tooimâ vuáváámân, olášutmân já árvuštálmân nannood uásálâšvuotâ. Pargein juáhâš lii šoddâdemsiärváduv tergâdis uási.

Siärváduv jesâneh kuáhtájuvvojeh já kohtâluvvojeh oovtviärdásâžžân peerusthánnáá persovnân lohtâseijee tahhein⁶³. Oovtviärdásâšvuotâ ij meerhâš siämmááhámásâšvuotâ. Toimâkulttuur ovdedem tááhust lii tergâd, ete oovtviärdásâšvuotân já täsiáárvun kyeskee ovdâjurduin savâstâleh pargosiärváduvâst. Ton lasseen kalga suogârdiđ, ete maht ovdâmerkkân kielân, etnisâšvuotân, uáinun, vádulâšvuotân, suhâpiälân já ton maangâhámásâšvuotân lohtâseijee ovdâjurduuh uáinojeh saavâin, lihâstuvâin, tavoin já toimâvuovijn. Vuáruvaikuttâs já kielâkevttim maalih sehe vyevih toimâđ stereotijpâlij nabdemij miäldásávt sirdâšuveh parnijd. Arâšoddâdem lii suhâpelsensitiivlâš. Pargeeh ruokâsmiteh paarnijd toohâđ valjiimijd stereotijpâlij roolittáá já munejurduittáá, moh čonnâseh suhâpiälân teikâ eres persovnân lohtâseijee aššijd. Pargeeh hoksájah, jis paarnij koskâsijn kuáhtámijn láá jiešvuotâh, moh tovvâtteh eresárvulâšvuotâ já tarvaneh toid fiijnâtohdolávt já systemaatlávt. Miedetteijee já movtijdittee vuáruvaikuttâs tuárju päärni jieijâs identiteet já jieštobdo ovdánem.

Kulttuurlâš maangâhámásâšvuotâ já kielâtiäđulâšvuotâ

Arâšoddâdem lii uási kulttuurlávt nubástuvvee já maangâhámásii ohtsâškode. Kulttuurlâš maangâhámásâšvuotâ annoo vyeimiväärrin. Siärváduvâst tobdeh, ete vuoigâdvuotâ jieijâs kielân, kulttuurân, oskoldâhân já uáinun lii vuáđuvuoigâdvuotâ. Arâšoddâdmist aneh áárvust já ävkkín syemmilii kulttuurärbivyevi já aalmuglâškielâid sehe siärváduv já pirrâs kulttuurlii, kielâlii já uáinulii maangâhámásâšvuotâ. Taat váátá pargein tiäđu eres kulttuurijn já sierâlágán uáinuin sehe tááidü uáiniđ já iberdiđ aášijd maangâ uáinust já sajaduđ nube sajattâhân. Sierâlágán jurdâččem- já toimâvuovijn savâstâlloo ovdedeijeenáál já ráhtojeh meid uđđâ vyevih toimâđ oovtâst. Siämmást ovdeduvoo kulttuurlávt pištee ovdánem.

Kielâtiäđulii arâšoddâdmist tiäđušteh, ete kielah láá mielâ ain já jyehi saajeest. Pargeeh iberdeh kielâ kuávdášlâš merhâšume paarnij ovdánmist já oppâmist, vuáruvaikuttâsâst já oovtâstpargoost sehe identiteetij hámmejuumist já ohtsâškoodán kulâmist. Maangâkielâlâšvuotâ toohâm uáinojeijen tuárju paarnij ovdánem kulttuurlávt maangâhámásii maailmist. Pargeeh kalgeh tiäđuštiđ, ete sij láá parnijd kielâliih maalih, já kiddiđ huámâšume jieijâs kielâkevttimân. Pargeeh ruokâsmiteh paarnijd kevttiđ kielâ maangâpiäláávt. Paarnij kielâliih vuolgâsajeh váldojeh vuotân, já sijjân adeluvvojeh äigi já máhđulâšvuotâh mulsâšuvvee kielâkevttim tilâlâšvuotâid.

Pyereestvaijeem, torvolâšvuotâ já pištee eellimvyehi

Arâšoddâdmist aneh áárvust tiervâslijd, torvolijd já aktiivlijd eellimvuovijd. Arâšoddâdem siärváduvâst lihâdeh maangâpiälâsávt siste já olgon sehe velttih kuhesáigásii čokkám. Paarnij pyereestvaijeem ovdedeh nuuvt, ete adeleh peeivi ääigi máhđulâšvuotâ ráávhudmân já vuoigâstmân sehe fáälih maangâpiälâsâi, tiervâslíi já kelijdeijee purrâmuš. Toimâkulttuur oovdedmist váldih vuotân siärváduv máhđulâšvuotâ toimâđ pirrâsist, mast ij lah huáppu já mii oovded vuájudâttâm. Čielgâ já vuáválâš, mutâ njejbžilis peeivi rááhtus oovded pyereestvaijeem.

Arâšoddâdmist aneh huolâ ubâ siärváduv fyysilii, psykkilii já sosiaallii torvolâšvuotâst. Päärnist lii vuoigâdvuotâ finniđ lohđuttem talle ko sun tom taarbâš. Arâšoddâdmist ij suovvu kivsedom, viehâvâldi ije hemâdem. Kivsedom merkkejuvoo, toos tarvaneh já tom estih tiäđulávt já vuáválávt. Parnijguin máttááttâleh tubdâđ já čuávdiđ ruossâlâšvuotâid ovdedeijeenáál. Hemâdem-, kivsedom- teikâ viehâvâlditilijn savâstâlloo paarnij huolâtteijeiguin já okeh oovtâst čuávdusijd. Torvolâšvuotâ oovdedmân kulá meid paartij vuáválâš estim já čuávvum, torvolâšvuotâšoddâdem

63 Oovtviärdásâšvuotâlaahâ 7 ja 8 §

sehe tiilijn já piergâsijn huolâtttem. Arâšoddâdem váátá tuáimee já čonâdâttâm jođettem sehe torvolâšvuodâašijđ haldâšeijee pargeid.

Puoh tooimâst váldoo vuotân ekologâlávť, sosiaallávť, kulttuurlávť já ekonomâlávť pištee eellimvyevi velttidmettumvuotâ. Aargâ valjiimiijn já tooimâin čäittih ovdâsvástádâslíi koskâvuodâ anneem luándun já pirrâsân. Arâšoddâdmist ovdedeh piergâsij já tiilij ohtsâškevttim, kuáhtulâšvuodâ, šešteevuodâ, tivvoo já uđđâsisanneem.

3.2 Arâšoddâdem oppâmpirrâseh

Arâšoddâdmist ulmen líi visâsmittiđ ovdedeijee, oppâm ovdedeijee, tiervâslíi já torvolíi oppâmpirrâs⁶⁴. Oppâmpirrâsijn uáivilduvvojeh tileh, sajeđ, siärváduvah, vyevih, niävvuh já piergâseh, moh tuárjuh paarnij ovdánem, oppâm já vuáruvaikuttâs. Oppâmpirrâstuávádâh ana sistees arâšoddâdmist eereeb iärâsij fyysilíi, psykkisíi já sosiaallíi ooláádmudo. Oppâmpirrâseh ovdeduvvojeh tienuuvť, ete arâšoddâdmân asâttum uulmíjđ puáhtá juksâđ já ete toh tuárjuh paarnij tiervâs jieštobdo sehe sosiaallíj já oppâmtááđuí ovdánem. Ergonomia, ekologâlâšvuotâ, makuuvuotâ já estâttesvuotâ sehe tiilij čuovah já akustiik, sisááimu kvaliteet já čurgâdvuotâ váldojeh vuotân talle ko oppâmpirrâseh ráhtojeh já ovdeduvvojeh.

Oppâmpirrâseh vuávájuvvojeh já ráhtojeh oovťâst parnijguin. Toh kalgeh tuárjuđ paarnij luándulíi sahhiivuodâ já oppâm haalu sehe stivriđ sierâdmân, fyysilíi aktíivlâšvuotân, tutkâmân sehe taaidâlíi olgospyehtimân já feerimân. Paarnij kalga leđe máhđuľâšvuotâ tutkáđ maailm puoh aicâiguin já oles roopáin. Oppâmpirrâseh fáälih parnijđ muulsäivťuid mielâmielđ porgâmân, maangâpiälâsij já virkkuus liihâdmân, sieráid já spelláid sehe rávháľi orostâľmân já vuoiňâstmân. Paarnij ideah, sierah já sii ráhtim tyejeh uáinojeh oppâmpirrâsijn.

Oppâmpirrâsijn puáhtá olášuttiđ maangâľágán pedagogisíi tooimâ já toh nubástuveh táárbu mielđ. Pargeeh kalgeh váľiđ vuotân paarnij mielâkiddiivâšvuodâ čuosâttuváid, ohtâgâslíjđ tááiduid já táárbuid sehe lovvoost 4 kovvejum arâšoddâdem olášuttem prinsípijđ. Arâšoddâdem oppâmpirrâsijn tuáimih nyebžilávť eresstuárusíjň juávhuin, main siärváduv jyehi jesânist líi máhđuľâšvuotâ uásáľistiđ tooimân já vuáruvaikuttâsân. Toimâ pedagogisávť ulmemiäľdâsíjň juávhuin oovded paarnij já pargei vuájudâttâm sehe päärnist vyelgee tooimâ.

Oovťâst soppum njuolgâdusah já toimâvyevih ísedeh ráhtiđ oppâmpirrâs, mii líi pirrâduv peeľeest torvolâš, iärâsijđ kunnijâťtee já ohtsâšovdâsvástádâslâš. Torvolíi pirrâduvâst sierâľágán tobdoi čäittim líi suovvum já pargeeh ísedeh paarnijđ tobdoi čäittimist já jieštstivriimist. Paarnijđ ruokâsmiteh koiňáđiđ, ja paarnij koččâmuššáid västideh.

Oppâmpirrâseh vuávájuvvojeh já ovdeduvvojeh tienuuvť, ete toh nanodeh oovťviärdâsâšvuodâ já suhâpeelíj tásiáárvu. Taat taha máhđuľâžžân ärbívuáváľij suhâpelstereotypiai raččom. Oppâmpirrâsijn ovdedeh paarnij kielâľi ovdánem já kielâťiäđuľâšvuodâ sehe pyehtih uáinusân kulttuurlíi maangâhâmâsâšvuodâ.

Luándu sehe šiljoh, sierâdemkiedih já eres rahtum pirrâseh láá meid arâšoddâdem oppâmpirrâseh. Toh fáälih vuáttâmušáid, materiaallíjđ já maangâpiälâsijđ máhđuľâšvuodâid sierâdmân já tutkâmân. Toh annojeh ävkkín lihâdem- já luándufiärâniň já oppâm saijeen.

64 Arâšoddâdemlaahâ 2 a 4. saje já 6 š

Paarnij kiävtust kalgeh leđe tuárvi maangâpiälásiih já torvoliih sierâdem- já toimâpiergâseh, já tain kalga táárbu mielđ vâldiđ vuotân paarnij ohtâgâslijd torjuu táárbuid. Tiätu- já viestâdemteknologia lii uási maangâpiälásii já päärni uásálašžžân tahhee oppâmpirrâs. Arâšoddâdmist kevttih tiätu- já viestâdemteknologia ulmemiäldásijn vuovijn. Paarnij jieijâs tiätu- já viestâdemteknologisiih piergâseh, sierah já eres piergâseh kiävttokeh arâšoddâdem uárnejejee miäruštállum vuovijn. Jieijâs rustigij, sierâi já piergâsij kiävtust suáppoo huolâtteijeiguin.

Oovtâstpargo eres tuáimeiguin já kolliistâlmeh ovdâmerkkân kirjeráájun, museon, kulttuurârbivyeheičuosâttuvváid, teatterân já huolâtteijeij pargosoojijđ riggodeh paarnij oppâmpirrâsijđ. Oppâmpirrâsij vuávám fáálá meid luándulii oovtâstpargomáhđulášvuodâ pargei já huolâtteijeij kooská.

3.3 Oovtâstpargo arâšoddâdmist

Oovtâstpargoin tuárjuh päärni arâšoddâdem ornim tienuuvt, ete jyehi pärni finnee jieijâs ovdánem já táárbui miäldásii šoddâdem, máttááttâs já tipšo. Ovdâsvástádâs oovtâstpargo olášuumeest já vuáválášvuodâst lii arâšoddâdem uárnejejeijn. Sij västideh meid tast, ete oovtâstpargo olášuttoo táárbu mielđ maangâin suorgijn.

Oovtâstpargo huolâtteijeiguin

Oovtâstpargoost huolâtteijeiguin lii teháláš merhâšume arâšoddâdmist. Oovtâstpargo ulmen lii huolâtteijeij já pargei ohtsâš čonâđáttâm paarnij tiervâs já torvolii šoddâm, ovdánem já oppâm oovdedmân. Luáttámuš vuáđudem sehe täsiärvusâš vuáruvaikuttâs já koskânâs kunnijâttem tuárjuh šoddâdemoovtâstpargo.

Šoddâdempaargon lohtâsejee áárvuin, uulmijn já ovdâsvástádâsâin savâstâlloo sehe pargei kooská ete huolâtteijeiguin. Oovtâstpargo lii vuáruvaikuttâslâš já váátá arâšoddâdem pargein aalgânaavcâ já aktiivlášvuodâ. Oovtâstpargoost váldojeh vuotân perrui maangâhámásâšvuotâ, paarnij ohtâgâsliih táárbuh sehe huolâttejeevuotân já vaanhimvuotân lohtâsejee koččâmušah. Táárbu mielđ savâstâlmijn annoo tulkkâ vâi kyevtpiälâlâš ibárdâs visásmitto⁶⁵.

Oovtâstpargoost sáttih leđe sierâlágáneh tooimah já häämih päärni arâšoddâdem ääigi. Paarnij piäiváliih tábáhtumeh já vuáttámušah juáhhojeh huolâtteijeiguin. Movtijdittee já päärni ovdánem já oppâm positiivlávť kovvejejee saavah láá teháliih. Huolâttejee já pargei huámášumeh já savâstâlmeh päärni peeivist ráhtih vuáđu päärni olesvâldálii pyereestvajeeem turviimân.

Oovtâstpargo merhâšume lii eromâš tergâd sirdâšemmudoin, tego talle ko pärni aalgât arâšoddâdmist já arâšoddâdem ääigi sirdâšuumijn, ko pärni molso peivipäähii teikâ aalgât ovdámáttááttâs. Ohtsii savâstâlmist lii eromâš tárguttâs ko ráhtoo päärni arâšoddâdemvuávám (loho 1.3). Oovtâstpargo merhâšume huolâtteijeiguin tiäduuttuvvoo, ko vuávâjeh já olášuteh paarnij ovdánem já oppâm torjuu (loho 5). Luáttámušlâš pirrâdâh taha máhđulášžžân huolâtteijeij já pargei koskâsii oovtâstpargo meid hástulijn tiilijn, ovdâmerkkân jis rávkká huolâ päärni pyereestvajemist.

Paarnij huolâtteijeijn kalga leđe máhđulášvuotâ uásálistiđ arâšoddâdem tooimâ já šoddâdempaargo uulmij vuáváámân já oovdedmân oovtâst pargeiguin já parnijguin. Tiätu- já viestâdemteknologia

65 Arâšoddâdemlaahâ 14 a § já Kielâlaahâ (423/2003) 18 §

onnuu ävkkinn oovtâstpargoost huolâtteijeiguin. Oovtâstpargo puáhtá tuárjuđ meid huolâtteijeij koskâsii vuáruvaikkutâs. Huolâtteijeij viärmádâttâm já ohtsâš toimâ sierâlágán tilálâšvuodâin nannood siärvuslâšvuodâ já addel torjuu pargei paargon.

Maangâsuárgásâš oovtâstpargo

Maangâsuárgásii oovtâstpargo ulmen lii visásmittiđ arâšoddâdem olášuttem toimâohtâduvâin nuuvt, ete tot västid paarnij táárbuid. Arâšoddâdemlaavâ mielđ kiellâ kalga, talle ko uárnee arâšoddâdem, toimâđ maangâsuárgásii oovtâstpargoost já vuáđudiđ tárbuliđ oovtâstpargoráhtusijđ⁶⁶.

Arâšoddâdmist pargoo oovtâstpargo ravviittuv áámmátulmuiguin, párnáisuojâlem sehe eres tiervâšvuodâhuolâttâs já sosiaalpalvâlusâi tuáimeiguin. Oovtâstpargo merhâšume tiäduvvoo, jis mottoom tain peelijn lii huolâstum páärni ovdánmist teikâ pyereestvajemist teikâ ko páärni toorjá vuávâjuvvoo já uárnejuvvoo. Vijđes tiervâšvuodâtáárhistmân siskálmiteh arâšoddâdem pargei miäruštállâm vuálá škovlâahasii páärni cevzimist já pyereestvajemist arâšoddâdmist huolâtteijee kirjálj mietâmâššáin⁶⁷. Arâšoddâdem pargei adelem miäruštállâm lii tehálâš uási páärni olesvâldálii šoddâm, ovdánem já pyereestvaijeem árvuštállâm sehe torjuu táárbui tubdâm tooláá maangâsuárgásii oovtâstpargoost.

Arâšoddâdem oovtâstpargopeleh uáivildeh puoh taid kuávluliđ já páiháliđ tuáimeid, moiguin arâšoddâdmist lii luándulâš porgâđ oovtâstpargo. Oovtâstpargo ovdâmerkkân máttátmist, liihâdmist, kirjeráájust já kulttuurist västideijee pelijguin já eres aldapirrâs tuáimeiguin lasseet oppâmpirrâsij maangâpiälâlâšvuodâ já tuárju arâšoddâdem uulmijđ. Oovtâstpargo kiellâ arâšoddâdem já ton kuávlust tuáimee priivaat arâšoddâdempalvâlus pyevtitteijeij kooská lii tergâd. Eres arâšoddâdem oovtâstpargopeleh láá ovdâmerkkân seervih, servikodeh, poolis sehe raavvâd- já čurgimpalvâlusah.

3.4 Ääših moh meriduvvojeh páihálávt

Páihálii arâšoddâdemvuávámist kovvejuvvojeh

- arâšoddâdem toimâkulttuur ovdedem ulmeh já árvuštállâm vyevih
- oppâmpirrâseh, moh kiävttoje h arâšoddâdmist sehe toi árvuštálmân lohtâseijee vyevih
- huolâtteijeiguin pargoo oovtâstpargo ulmeh já vyevih
- maangâsuárgásii oovtâstpargo ulmeh, ráhtuseh já toimâtäävih
- sierâ oovtâstpargohaamij árvuštállâm vyevih.

Arâšoddâdem uárneijeijee ana huolâ tast, ete jieškote-uv arâšoddâdem toimâohtâdâh puáhtá tärkkilistiđ toimâkulttuuris já oppâmpirrâsij oovdedmân lohtâseijee uulmijđ sehe oovtâstpaargon lohtâseijee vuovijđ. Tärkkilistmeh puáhtá kirjettuđ páihálii vuávámân arâšoddâdem uárneijeijee miärádâs miäldásávt.

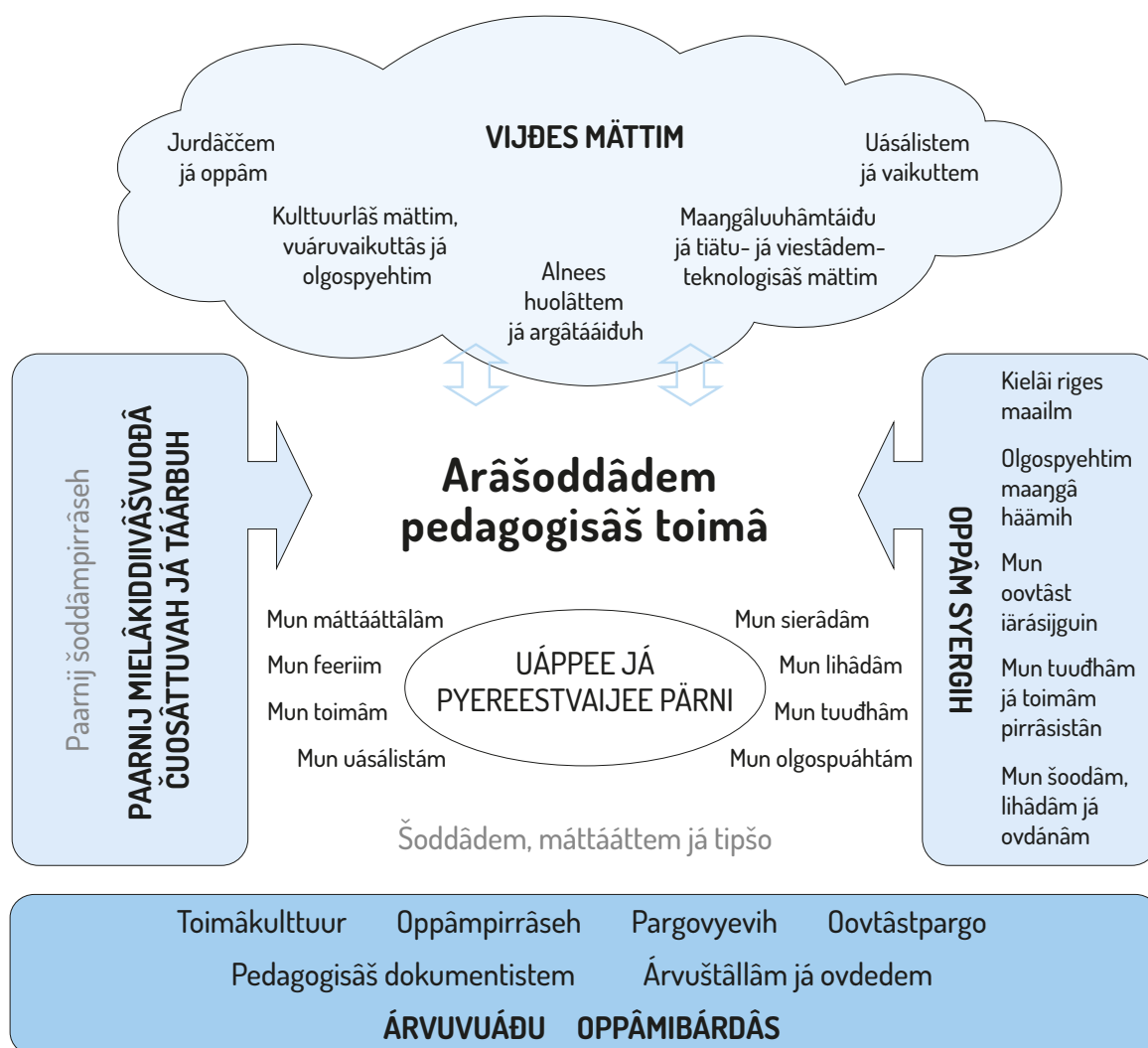
⁶⁶ Arâšoddâdemlaahâ 9 ja 11 e §

⁶⁷ Staatârâädi asâttâs ravviittâhtoomâst, škovlâ- já uáppeetiervâšvuodâhuolâttâsâst sehe paarnij já nuorâi estâdeijee njäälmi tiervâšvuodâhuolâttâsâst (380/2009) já ton nubâstus (338/2011) 7 §

4. ARÄŠODDÂDEM PEDAGOGISII TOOIMÂ VUÁVÂM JÁ OLÁŠUTTEM

4.1 Pedagogisii tooimâ čujosraami

Aräšoddâdem pedagogisii tooimâ já ton olášuttem kovvee olesvâldâlâšvuotâ. Ulmen lii ovdedid paarnij oppâm já pyereestvaijeem sehe vijdes mättim (kovos 1). Pedagogisâš toimâ olášuvâ paarnij já pargei koskâsii vuáruvaikuttâsâst já ohtsii tooimâst. Paarnij jiešiävtulâš, pargei já paarnij oovtâst smiettum sehe pargei joodetmáin vuávájum toimâ tievâsmiteh nubijdis. Aräšoddâdem pedagogisâš toimâ uulât šoddâdem, máttááttâs já tipšo ubâlâšvuodâ čoodâ.

KOVOS 1. ARÄŠODDÂDEM PEDAGOGISII TOOIMÂ ČUJOSRAAMI

Árvuvuáđu (loho 2.4), oppâmibárdâs (loho 2.5), toid vuáđuduvvee toimâkulttuur (loho 3) sehe maangâpiälásiih oppâmpirrâseh (loho 3.2), oovtâstpargo (loho 3.3) já pargovyevih (loho 4.3) ráhtih ulmemiäldásii tooimâ vuáđu. Paarnij mielâkiddiivâšvuodâ čuosâttuvah já táárbuh sehe sii šoddâmpirrâsân lohtâseijee ääši láá tooimâ vuávám vuolgâsaijeen. Vuolgâsaijeen láá meid lovvoost 4.5 kovvejum oppâm syergih. Kvaliteetlii pedagogisii tooimâ iähtun lii vuáválâš dokumentistem, árvuštállâm já ovdedem (lovoh 4.2 já 7). Vijđes mättim ulmeh stivrejeh jieijäs uásild tooimâ vuávám.

Pedagogisii tooimâ uulmijd já prinsiipijd tärkkilisteh páiháliijn arâšoddâdemvuáváámijn. Ko ulmeh tärkkilistojeh, váldojeh vuotân arâšoddâdem sierâ toimâhäämih, toi pargoviehârááhtus já eres jiešvyevih. Páihálâš arâšoddâdemvuávám sehe paarnij arâšoddâdemvuáváámeh (loho 1.3) láá pärnijuávhu tooimâ vuávám vuolgâsajeh. Toimâ olášuttoo nuuvt, ete jyehi päärnist lii vuoigâdvuotâ ovdániđ suu oppâmist tienuuvt, ete arâšoddâdmist já ovdâmáttátmist šadda páárnán järmälâš jotkuuvâšvuotâ.

4.2 Pedagogisâš dokumentistem

Pedagogisâš dokumentistem lii arâšoddâdem vuávám, olášuttem, árvuštállâm já ovdedem merhâšittee pargovyehi. Tot lii juátkojeijee proosees, mast pedagogisii tooimâst šadda ibárdâs aiccâmij, dokumentij já toi vuáruvaikuttâslíi tulkkum peht. Pedagogisâš dokumentistem taha máhđulâžžân paarnij já huolâtteijei uásálistem tooimâ árvuštálmân, vuáváámân já oovdedmân.

Pedagogisâš dokumentistem pyevtit tiäđu paarnij elimist, ovdánmist, mielâkiddiivâšvuodâ čuosâttuvâin, juurdâšmist, oppâmist já táárbuin sehe pärnijuávhu tooimâst konkretlii já maangâpiälásii vuovijn. Ovtâskâs dokumentij, ovdâmerkkân čuovâkuuvij, sárgusij teikâ pargei aiccâmij, vyevist puáhtá oovtâst parnijuin tarkkuđ sii ovdánem já oppâm. Tiäđuh já tááiđuh, maid pärnih láá jo juksâm, mielâkiddiivâšvuodâ čuosâttuvah já táárbuh šaddeh uáinojeijen pedagogisii dokumentistem peht já láá tooimâ vuávám vuáđu.

Vuáválii dokumentistem ulmen lii, ete pargeeh uáppih tubdâđ ovtâskâs pärni, iberdiđ paarnij koskâsijd koskâvuodâid sehe vuáruvaikuttâs juávhu pargei já paarnij kooskâst. Pedagogisii dokumentistem tárguttâs lii olášuttiđ arâšoddâdem päärnist vyelgen. Dokumentistem vievâst finnejum tiäđuh já ibárdâs annojeh ävkkín ovdâmerkkân pargovuovij, oppâmpirrâsij, tooimâ uulmij, vuovij já siskáldâsâi hammiimist ohtânmaanoost nuuvt, ete toh västideh paarnij perustum já táárbuid. Pärni arâšoddâdemvuávám lii uási pedagogisii dokumentistem proosees (loho 1.3). Vuáválâš pedagogisâš dokumentistem tarbâšuvvoo meid paarnij ovdánem já oppâm torjuu táárbui árvuštálmist (loho 5).

Kuhheeb áigáduvâst nurrum dokumenteh láá pedagogisii tooimâ árvuštállâm já pargei tooimâ jiešárvuštállâm tehálâš uási (loho 7.1).

4.3 Maangâpiälásiih pargovyevih

Arâšoddâdmân asâttum pargoh já ulmeh sehe paarnij ahe, táárbuh, iävtuh já mielâkiddiivâšvuodâ čuosâttuvah stivrejeh pargovuovij valjim. Toimâliih sehe kreatiivlâšvuodâ já uásálâšvuodâ ovdedeijee pargovyevih láá parnijd luánduliuh oppâm vyevih. Tágaréh láá ovdâmerkkân paarnij jiešráđálâš já stivrejum sierâdem, tutkâm, lihâdem sehe taaidâlâš feerim já olgospyehtim. Tiätu- já

viestâdemteknologia annoo ävkkîn tooimâst. Maangâpiälásiih pargovyevih láá sehe oppâm piergâs ete máttááttállâm čuosâttâh. Taan tiet lii tehálâš, ete pargeeh stivrejeh paarnijd keččâliđ já kevttiđ sierâlágán pargovuovijd eresstuárusijn juávhuin sehe jiešráđálávt. Porgâdijn paarnijd ruokâsmiteh koijádiđ já imâštállâđ sehe hundâruššâđ já čuávdiđ čuolmâid oovtâst.

Pargein váttoo áámmáttáidu já herkkivuotâ huámmásiđ sierâ tilálâšvuodâi pedagogisijđ máhđulâšvuodâid. Taat uáinoo eereeb iärásij táidun aiccâđ paarnij alguid já tobdotiiljđ sehe nubásmittiđ já stivriđ jieijâs tooimâs toi miäldásávt. Ucebij paarnij alguuh láá mangii rumâšliih já sänitemeh, te tai iberdem já toid västidem váátá pargein sensiivlii mielidiorroom já pääрни šiev tubdâm.

Pääрниh vääldih uási pargovuovij vuáváámân já valjiimân jieijâs naavcâi miäldásávt. Paarnijn kalga leđe máhđulâšvuotâ tutkáđ maailm puoh aicâdiskuin já oles roppáin sehe keččâliđ sierâlágán pargovuovijd. Pargovuovij mulsâšuvvee kevttim fáálá sierâahasáid já sierânáál uáppee parnijd luhostum fiäránijđ. Maangâpiälásiih pargovyevih vääti maangâpiälásijđ oppâmpirrâsijđ. Pargovuovij kiävtust aneh ävkkîn pargei já paarnij mättim sehe keččâleh já ovdedeh uđđâ pargovuovijd.

4.4 Sierâdem ovdánem, oppâm já pyereestvaijeem kâlden

Sierâdem lii kuávdášlâš toimâtääpi arâšoddâdmist. Arâšoddâdem pargon lii faallâđ parnijd máhđulâšvuodâid sierâlágán sieráid. Sierâdem oodved pääрни ovdánem, oppâm já pyereestvaijeem. Sierâdmist pärni uáppá, mutâ páárnán olssis sierâdem ij lah tiäđulávt oppâm piergâs peic vyevi orrood já eelliđ sehe feeriđ maailm. Vuáttámušah, moh rávkkih paarnijn tobdoid, sahhiivuodâ já perustume, valmâšteh sierâdmân.

Páárnán sierâdem merhâšume šadda sierâdmist alnees. Sierâdem pyevtit parnijd ilo já pyeri mielâ. Ko pääрниh sierâdeh, sij láá aktiivliih tuáimeeh: sij uárnejeh já totkeh pirâstíttee maailm, ráhtih sosiaallijđ koskâvuodâid sehe ráhtih merhâšuumijđ sii vuáttámušâin. Sierâdem äägi pääрниh ráhtih ibárdâs alnees já eres ulmuin. Sierâddijn pääрниh sehe adđiistâleh já ráhtih uđđâ já nubástiteh tom maid uáinih. Siämmást sij myensteristeh já testajeh sii naharijđ já tuáivuid. Mielâkuvviittâs taha máhđulâžžân tom, ete pääрниh pyehtih keččâliđ sierâlágán roolijđ já ideaid, maid sij iä mudoi pastaččii oláštuttiđ. Sierâddijn pääрниh pyehtih kiedâvuššâđ olssis vaigâdis vuáttámušâid. Sierâin lii torvolâš keččâliđ, irâttiđ já feiliđ.

Sierâdem oovtâst tehâlijđ oppâm ovdedeijee elemeentijđ: movtâskem, oovtâst ráhtim já jieijâs tááidui hästim. Sierâdem ovdán já finnee jieškote-uv haamijđ ko vuáttámušah lasaneh. Pargei já paarnij sehe paarnij koskâšâs vuáruvaikuttâs vuáđudeh vuáđu jurdâččem já kielâ ovdánmân sehe ovdânejee sierâdemtáidoid. Pääрниh aicâdeh, keččâleh já uáppih siärváduv njuolgâdusâid sierâdmist. Pääрниh uáppih juávhuist sierâddijn stivriđ sii tobdoid já táttum sehe vâldiđ vuotân nuubij ulmui uáinuid. Siärvuslâšvuotâ šadda sierâdem peht já nannood positiivlii tobdopirrâduv.

Sierâdem lii arâšoddâdem merhâšittee pargovyehi. Pedagogisii tooimâst puáhtá sierâdem juonâ hammiimist já sierâmaailmij ráhtimist ovtâstittiđ ovdâmerkkân draama, improvisistem teikâ mainâsijđ. Pargeeh kalgeh tiäđuštiđ vuáijum tutkâm, jiešráđálii kreatiivlii olgospyehtim sehe virkkuus lihâdem- já tááijumsierâi merhâšume paarnij pyereestvajemân já oppâmân. Jieškote-uv tilálâšvuodâid puáhtá riggodid sierânálâsijn tooimâin. Kukkâseh, sänisierah, lavluuh já ohtsâš suotâstállâm nanodeh positiivlii pirrâduv, mii tuárju oppâm já pyereestvaijeem.

Pargei pargon lii turviđ sierâdem iävtuid, stivriđ sierâdem hiävulijn vuovijn já anneed huolâ tast, ete jyei päärnist lii máhđulášvuotâ leđe uásálâžžân ohtsijn sierâdmijn jieijâs tááiđui já kiärgusvuotâi miäldásávt. Pargeeh kalgeh vuáválávt já ulmemiäldásávt tuárjuđ paarnij sierâdem ovdánem sehe stivriđ tom jo-uv sierâdem ulguubeln teikâ nuuvt, ete lii jieš fáárust sierâdmist. Pargei fyysiláš já psyykkiláš mielidiorroom tuárju paarnij koskâsii vuáruvaikuttâs já iästá ruossâlâšvuotâi šoddâm.

Pargeeh kalgeh aicâdiđ já dokumentistiđ paarnij sierâdem. Sierâdem aicâdem lasseet pargei ibárdâs paarnij juurdášmist já mielâkiddiivášvuotâ čuosâttuvâin sehe sii tobdojn já vuáttámušâin. Huámmášumeh annojeh sierâdem já eres tooimâ vuáváámist já stivriimist. Pargein váttoo herkkivuotâ já áámmáttáidu sehe suhâpelsensitiivlášvuotâ aicâdiđ paarnij sierâdemalguid já västidiđ toid hiävuuli vuovijn.

Kuhháá pištee sierâdmân tarbâšuvvoo äigi, ráávhu já saje sehe sierâdempiergâseh já amnâseh, moh láá hiävulih já paarnij juksâmnáál. Oppâmpirrâseh kalgeh njebžid sierâi miel, ko sierah iä veltihánnáá piso sajestis toid nomâttum soojijn.

Paarnij kulttuur já parnijđ čujottum media tubdâm iššeed pargeid iberdiđ paarnij sierâid. Meid jieškote-uvlágáneh speelah já digitaallih piergâseh fáalih toid maangâlágánijđ máhđulášvuotâid. Sierâdmân movtijdittee oppâmpirrâsist meid rävisolmooš lii uáppee. Pargeeh savâstâleh sierâdem merhâšumeest já paarnij sierâdmân lohtâseijee huamášuumijn huolâtteijeiguin. Návt pyehtih ovdediđ sierâi jotkum pääihist teikâ arâšoddâdmist.

4.5 Oppâm syergih

Oppâm syergih kovveje arâšoddâdem pedagogisii tooimâ merhâšittee ulmeh já siskáldâsah. Toh stivreje pargeid maangâpiälâsij já čavdesmittum pedagogisii tooimâ vuáváámist já olášutmist oovtâst parnijguin. Paarnijn lii vuoigâdvuotâ finniđ maangâpiälâsijđ vuáttámušâid oppâm jieškote-uv suorgijn. Oppâm syergih iä lah sierâ olášuttemnáál ubâlášvuotah moh láá luovâs nubijnis, peic toi fáádáh ovtâstittojeh já heiviittuvvojeh paarnij mielâkiddiivášvuotâ čuosâttuvâi já mättim miäldásávt. Oppâm syergih láá juohhum ovdámáttááttâsvuávám vuáđđusij⁶⁸ miäldásávt vittân ubâlášvuottân:

- Kielâi riges maailm
- Olgospyehtim maangâ häämih
- Mun oovtâst iärâsijguin
- Mun tuudhâm já toimâm pirrâsistân
- Mun šoodâm, lihâdâm já ovdánâm.

Čavdesmittum pedagogisâš toimâ taha máhđulâžžân aašij já almonij vijđes tarkkum já tutkâm. Paarnij mielâkiddiivášvuotâ čuosâttuvah já koččâmušah láá tooimâ teháliih vuolgâsajeh. Fáádáh pyehtih itteed ovdâmerkkân sierâin, mainâsijn, mukkemaadhiijn teikâ spontaan vuáruvaikuttâstiliijn paarnij já pargei kooskâ teikâ paarnij koskâsii vuáruvaikuttâsâst. Tääpi, moin oppâm suorgij ulmeh kiedâvuššojeh, mulsâšuvâ väljejum fáádái, tiilij já paarnij oppâm miel. Pargei pargon lii visâsmittiđ, ete pedagogisâš toimâ oovded sierâahasij paarnij ovdánem já oppâm.

68 Ovdámáttááttâs máttááttâsvuávám vuáđđuseh 2014

Kielâi riges maailm

Arâšoddâdem pargo lii nanodiđ paarnij **kielâlij tááiđu** já **kiärgusvuodâi** sehe **kielâlij identiteetij** ovdánem. Arâšoddâdmist nanoduvvoo paarnij sahiivuotâ já perustume kielâid, tevstáid já kulttuuráid. Kielâ ovdánem tuárjum čonnâs pärni maangâluuhâmtááiđu ovdánmân (loho 2.7). Ton lasseen tot lii ohtâvuodâst eereeb iärásij paarnij kulttuurlii mättimân já vijdes mättimân, mii kulá vuáruvaikuttâsân. Ovdáneijee kielâliih tááiđuh lekkâseh parnijd uđđâ vaikuttem vuovijd, máhđulâšvuodâid uásálâšvuotân já aktiivlii toimâvuotân.

Kielâ lii parnijd sehe oppâm čuosâttâh ete piergâs. Ton vievâst pärni váldá haaldun sierâlágán tiilijđ já aašijđ sehe tuáimá vuáruvaikuttâsâst iärásijguin, puáhtá olgos jieijâs já hááhá tiäđu. Maangâpiälâsâš arâšoddâdem kielâpiirâs sehe oovtâstpargo huolâtteijeiguin tuárju paarnij kielâlii ovdánem. Arâšoddâdmist parnijd adeluvvoo movtijdittee já systemaatlâš macâttâs sii kielâkevttim- já vuáruvaikuttâstááiđu.

Päärnih pyehtih siämmáá ääigi oommâđ maangâid sierâ kielâid, moi ovdánem já kevttim puáhtá leđe tilâlâšvuodâi mielđ sierânâm. Arâšoddâdmist váldoo vuotân, ete päärnih šaddeh sierâlágán kielâlijn pirrâsijn. Kielâkevttim- já vuáruvaikuttâsvyevih láá sierâlágáneh jieškote-uv pääihist, já pääihist pyehtih sárnuđ maangâid kielâid. Arâšoddâdmist taheh kielâlii já kulttuurlii maangâhámásâšvuodâ uáinojeijen oovtâstpargoost huolâtteijeiguin. Taat jieijâs uásild tuárju paarnij kielâlij identiteetij ovdánem. Kielân já kulttuurân lohtâseijee tärkkilistee uáinuid arâšoddâdmist kiedâvuššoo lovvoost 4.6.

Kielâ oppâm tááhust lii tehálâš tiäđuštiđ, ete siämmáahasiih päärnih sâttih leđe sierâ muddoost kielâ ovdánem jieškote-uv uásisuorgijn. **Kielâliih identiteetih ovdáneh**, ko päärnih uázžuh stivrim já torjuu kielâlij tááiđu já kiärgusvuodâi merhâšittee uásisuorgijn.

Vuáruvaikuttâs- tááiđu	Kielâ iberdem tááiđu	Sárnum pyevtittem- tááiđu	Kielâ kevttimtááiđu	Kielâlâš mušto já sänirááju	Kielâ- tiäđulâšvuotâ
Ovdáneijee kielâliih identiteetih					

KOVVOOS 2. PAARNIJ KIELÂ OVDÁNEM MERHÂŠITTEE UÁSISYERGIH ARÂŠODDÂDMIST

Vuáruvaikuttâstááiđu ovdánem tááhust paarnij vuáttámušah tast, ete sij láá kullum já tast, ete sii alguid västideh, láá teháliih. Pargei sensitiivlâšvuotâ já reagistem meid paarnij ij-sánálijd viestáid lii tehálâš. Vuáruvaikuttâstááiđu ovdánem tuárjoo movtijditmâin paarnijd viestáidub nubij parnijguin já pargeiguin.

Paarnij **kielâ iberdem tááiđu** tuárjoleh valjees kielâlii myensteristem vievâst. Systemaatlâš tooimâ sánálii čielgim já savâstállâm tuárjuh paarnij sänirááju ovdánem. Sierâlágán arâšoddâdem tilâlâšvuodâin kiävttoo kovveijee já tärhis kielâ. Táárbu mielđ kiävttojah koveh, tiingah já toorjâsevimeh.

Paarnij **sárnum pyevttitem tááiđui** ovdánem čuávvoov ja stivrejuvvoo. Päärnih ruokâsmittojeh sárnuđ sierâ tilálâšvuodâin sehe rávisulmuiguin ete nuubij parnijguin. Taat iššeed paarnijd kevttiđ ja iberdiđ sárnum kielâ. Parnijguin kiddejeh kuullood huámásume meid jienâšuoŋáid ja jienâtiäddoid.

Paarnij **kielâkevttimtááiđu**h stivrejuvvoh ja kielâ kevttim suogârdeh oovtâst parnijguin jieškote-uv tilálâšvuodâin. Ulmen lii nanodiđ tilálâšvuodâst tiäđulii kielâ kevttim. Parnijguin hárjuttâleh mainâstem, selvâtem ja sárnum vuáruttâllâm. Lasseen mieldieellim, huumor kevttim sehe šiev taavij máttááttâllâm nanodeh paarnij kielâkevttimtááiđu. Uápásmem sierâlágán tevtáid tuárju kielâkevttimtááiđu ovdánem ja iššeed paarnijd huámmášiđ sárnum ja čallum kielâ iäruid.

Paarnij kielâlâš olgospyehtim šadda maangâpiälâsubbon, ko sii **kielâlâš mušto** ja **sänirááju** vijdáneh. Pargei pargon lii tuárjuđ tiäđulávt taam ovdánem. Kielâlii mušto ovdánem tuárju ovdâmerkkân kukkâsij ja lávlumsierâi kevttim. Kielâin sierâdem, nomâtem sehe kovveijee saanij kevttim ovdedeh paarnij kielâlii mušto ja sänirááju ovdánem. Huáputtes savâstâllâm ja luuhâm sehe mainâstem fäälh máhđulâšvuodâid suogârdiđ saanij ja teevstâi merhâšuumij ja máttááttâllâđ uđđâ tuávâduvâid äššiohtâvuodâin.

Aldapirrâs jieškote-uv kielâi aicâdem tuárju paarnij **kielâtiäđulâšvuodâ ovdánem**. Pargei pargon lii ravkkâđ ja lasettiđ paarnij perustume njálmálii ja čallum kielâ sehe kuullood meid luuhâm ja čäällim kuáttá. Kielâ aicâdem ja tutkâm vievâst čujotteh paarnij huámásume saanij merhâšuumijn kielâ haamij ja ráhtusáid, tego saanij, stavâláid ja jienâduvâid. Päärnih ruokâsmittojeh čäälliđ ja luuhâđ sierânálâsávt.

Arâšoddâdmist kevttih riges ja mulsâšuvvee teevstâid. Parnijguin uápásmuveh maangâpiälâsávt párnáikirjálâšvuotân. Parnij muštâleh mainâsij, ja sii movtijdittojeh jieš keksiđ taid. Paarnij mainâsij, kukkâsij ja sánálij viestâid dokumentisteh. Arâšoddâdmist, mii tuárjoo maangâluuhâm tááiđu, kiävttojeh sárnum paaldâst eereeb iärâsij visuaallih, auditivliih ja audiovisuaallih viestah sehe teevstah.

Olgospyehtim maangâ häämih

Arâšoddâdem pargon lii ulmemiäldásávt tuárjuđ paarnij **muusiklii, koválii** sehe **sánálii** ja **ruumâšlii olgospyehtim** ovdánem sehe uápásmittiđ sii sierâ taaidâsuorgij ja kulttuurärbivuáhán. Paarnij olgospyehtimân lii luándulâš olesvâldálâšvuotâ ja olgospyehtim sierâ haamij kvaliteetlâš ovtâstitem. Taaidâlâš feerim ja olgospyehtim ovdedeh paarnij oppâmiävtuid, sosiaallij tááiđu ja positiivlii jieškove sehe kiärgusvuodâid iberdiđ ja orniđ pirâstitee maailm. Jurdâččem ja oppâm tááiđu ovdáneh, ko päärnih totkeh, tulkkojeh ja ráhtih merhâšuumij hárjuttâlmáin sierâlágán olgospyehtim tááiđu. Nahcâ kuvâttâllâđ ja ráhtiđ mielâkuuvij lii merhâšitee meid päärnä eettisii jurdâččem ovdánmân. Kulttuurärbivuáhán, tááiđu ja olgospyehtim sierâ haamij uápásmem nannood päärnä mättim meid maangâluuhâm tááiđu sehe uásálistem ja vaikuttem uásisuorgijn.

Kulttuur lii tehálâš uási päärnä identiteet. Arâšoddâdmist parnij fäälh máhđulâšvuodâid uáiniđ ja feeriđ maangâpiälâsávt taiduu ja kulttuur. Feerimeh, moh lahteh taidui ja kulttuurân, nanodeh paarnij naavcâ oommâđ, kevttiđ ja pyevtittiđ kulttuur. Siämmást päärnih uáppih iberdiđ taiduu ja kulttuurärbivyevi merhâsume ja áárvu.

Olgospyehtim jieškote-uv häämih fäälh parnij vuovij feeriđ ja hámášittiđ maailm vuovijn, moh láá vaikuteijeh ja movtijditteeh. Taaidâlâš olgospyehtim fáálá parnij motivistee vuovij aiccâmij, tobdoi ja kreativlii jurdâččem uáinojeijen tohâmân. Olgospyehtim sierâ haamij uápásmuveh maangâi áicui peht, nuuvt ete aneh ävkkín sierâlágán pargovuovij, oppâmpirrâsij

sehe aldapirrâs kulttuurfalâlduv. Oppâmpirrâsij esteetlâšvuotâ, movtijditteevuotâ, finnimnâál orroo maangâpiälâsih piergâseh já amnâseh sehe kelijdeijee stivrim láá merhâšittee tahheeh ko uápásmuveh olgospyehtimhaamijd.

Taaidâšoddâdem ana sistees sehe spontaan ete muuneeld vuávájum tooimâ. Olgospyehtim já oppâm prosesijn tiäduttuvvoo keččâlem, tutkâm, ráhtim sierâ mudoi hárvuttállâm já toi dokumentistem. Jyehi pääрни ohtâgâslîi olgospyehtim tuárjuh já paarnij ohtsijd kreatiivlijd prosesáid adeleh tuárvi ääigi já saje. Pargei, paarnij já oovtâstpargokuoimij sierânâsmättim ävkkîn anneem riggood taaidâšoddâdem.

Arâšoddâdem **muusiklîi olgospyehtim** ulmen lii pyevtittiđ parnijd muusiklijd vuáttámušâid sehe nanodiđ paarnij perustume já koskâvuodâ muusikân. Pääрниh stivrejuvvojeہ iälâmâšlîi kuldâlmân já jienâpírrâs aicâmân. Paarnij kiärgusvuodâh hámâšid muusik sehe jienâ pištem, tääsi, šuoŋâivne já vyeimi ovdâneh sierânâlsîi muusiklîi tooimâ peht. Siiguin lávluh, celkkih kukkâsijd, keččâleh sierâlágân čuoŋânijd, kuldâleh muusik já lihâdeh muusik mielh. Pääрниh finnejeہ vuáttámušâid vuáđušporkkâsist, säniryytmâin já roppâčuoŋâtmist. Pääрниh ruokâsmittojeہ kevttiđ sii mielâkuvviittâs já pyehtid olgos jurduid já tobdoid, maid muusik lii ravkkâm, ovdâmerkkân mainâsij, kuuvij teikâ taansâ peht. Pääрниh finnejeہ meid vuáttámušâid muusik ráhtimist oovtâst sehe uceslágân muusikoovdânpyehtimij hárvuttállâmprosesijn já lávdâstemtilâlâšvuodâi pyehtim luhostum iiloost.

Kovâlii olgospyehtim ulmen lii ovdedid paarnij koskâvuodâ kovetaidui, eres visuaallîi kulttuurân já kulttuurârbivuáhân. Paarnijn lii máhđulâšvuotâ navdâšid kuuvij ráhtimist sehe finnid esteetlijd feeriimijd já vuáttámušâid taiduu paaldâst. Pääрниh hárvutteh sii kovâlii jurdâččem, aicâdem já kuuvij tulkkum maangâpiälâsîi koveolgošpyehtim vievâst. Kove ráhtimtäáiduid ovdedeh maangâi áicui peht sehe ráhtimâin ohtâvuodâid olgošpyehtim eres haamijd. Pääрниh keččâleh sierâlágân kove ráhtim vuovijd, piergâsijd já amnâsijd ovdâmerkkân mááláámâin, sârgumâin, huksiimâin já mediaoovdânpyehtimijd ráhtimâin. Parnijguin keččih sii jieijâs ráhtim kuuvijd, taaidâtuovijd, mediasiskâldâsâid, tiingâid sehe huksejum já luándu pírrâs čuosâttuvâid. Pääрниh stivrejuvvojeہ tulkkuđ já muštâlid sii jurduid kovâlijn viestâin. Kuuvijd keŋâdijn kiddejeہ huámâšume ovdâmerkkân ivnijd, haamijd, amnâsijd, tahhei, oovdânpyehtimohtâvuotân já kuuvij ravkkâm tobdoid.

Vuávâmtäáiduid, kreatiivlîi čuołmâi čuávdim, ráhtusij, amnâsij já tekniikij tubdâm hárvuttâleh kietâtejeہ tooimâ tego hammim, huksim, kuárhum teikâ šnikkâruššâm vievâst. Tuojum já olgošpyehtim ulmen lii faallâđ parnijd ráhtim, feerim já hoksâm ilo sehe navdâšem porgâmist, mast jieijâs kreatiivlâšvuotâ já jiešnâalih uáinojeہ. Parnijd fäalih máhđulâšvuodâid jieš keččâlid, tutkâđ já ovtâstittiđ sierâlágân timmâ já korrâ amnâsijd sehe máttááttállâđ porgâmist tárbulijd tekniikij. Pääрниh finnejeہ ideaid já uázžuh olâšuttiđ sierâlágân tuovijd já piergâsijd. Paarnij kietâtejeہ tooimâst pyehtih tarkkuđ já anneeđ ävkkîn sehe paarnij tuávâžžân kullee ete páihâlijd kietâtejeہiärbivuovijd.

Pääрниh ruokâsmittojeہ **sánâlii** já **rumâšlîi olgošpyehtimân** ovdâmerkkân draama, taansâ já sierâdem vuovijguin. Ulmen lii, ete hárvuttâsah já sierah fäalih parnijd máhđulâšvuodâ maangâpiälâsîi kielâlii já rumâšlîi feerimân, olgošpyehtimân já viestâdmân. Paarnij mielâkuvviittâsâst šaddee teikâ sii feerim já aicâdem ääših kieđâvuššojeہ oovtâst. Pääрниh finnejeہ vuáttámušâid sehe spontaan olgošpyehtimist já oovtâst vuávájum, olâšuttum já árvuštállum kreatiivlîi prosesist. Tooimâst aneh maangâpiälâsâvt ävkkîn ovdâmerkkân párnâikirjâlâšvuodâ, sänitaiduu, teatter sierâ haamijd, taansâ já sirkus.

Mun oovtâst iärásijguin

Paarnij eellimpiirâs vijdán ko sij algâtteh arâšoddâdem pääihi ulguubeln. Pääihi ärbivuovij, toimâmaalij, áárvui já uáinu lasseen päärnih kuáhtájuh sierâlagán vuovijd jurdâččid já toimâđ. Arâšoddâdem pargon lii ovdedid paarnij kiärgusvuodâid iberdid aldasiärváduv maangâhámásâšvuodâ já hárjuttállâđ tast toimâm. Tooimâ aldaneh **eettisii jurdâččem, uáinui, aldasiärváduv moonnâmääigi, tááláá ääigi já puátteevuodâ** sehe **media** uáinuin. Tooimâst pyehtih kevttiđ maangâpiälásávt ovdâmerkkân mainâsijd, muusik, kovetaiduu, sierâdem, draama, sierâlagán mediasiskáldâsâid sehe kuosijd, kolliistálmijd já aldapirrâs tábáhtuumijd. Mun oovtâst iärásijguin -oppâm syergi tuárju eromâšávt paarnij kulttuurlii mättimân, vuáruvaikuttâsân já olgospyehtimân sehe juurdâšmân já oppâmân kullee vijdes mättim (loho 2.7).

Eettisii jurdâččem tááiđui ovdánem tuárjoo suogârdmáin parnijguin eettisijd koččamušâid, moh láá jieškote-uv tilálâšvuodâin teikâ maid päärnih smietti. Fáádáh sáttih kulluđ ovdâmerkkân ustevvuotân, rievti já puástu iärutmân, vuoigâlâšvuotân teikâ palo, soro já ilo fáddâid. Eettisiih koččamušah kiedâvuššojeh parnijguin tienuuvt, ete sij pyehtih tubdâđ ete sij láá torvoost já tuhhiittum. Parnijguin suogârdeh meid juávhu njuolgâdusâid já tai vuáđđusijd.

Arâšoddâdem **uáinušoddâdmist** ohtsii uápásmem čuosâttâhhân láá pärnijuávhus mielti orroo oskolduvah já eres uáinuh. Oskoldâhttesvuodâ tárkkojeh eres uáinui paaldâst. Ulmen lii ovdedid koskânâs kunnijâtem já ibárdâs jieškote-uv uáinui kuáttá sehe tuárjuđ paarnij kulttuurlij já uáinulij identiteetij ovdánem. Parnijguin uápásmuveh sierâlagán uáinoid já toid lohtâseijee ärbivuovvijd. Luánduliih vyevih tarkkuđ uáinuid láá ovdâmerkkân ihejurâmân lohtâseijee juhleh já tábáhtumeh sehe piäiváliih tilálâšvuodah, tego kárvudâttâm teikâ purâdem. Paarnij imâštálmân adeluvvoo saje, já siiguin suogârdeh eellimkoččamušâid, maid sij smietti.

Uáinušoddâdmist pargoo oovtâstpargo huolâtteijeiguin nuuvt, ete kuleh já kunnijâteh jieškote-uv perruu tuávvaá, uáinuid já áárvuid. Uáinušoddâdem tuárju eereeb iärásij paarnij kulttuurlii mättimân, vuáruvaikuttâsân já olgospyehtimân já oppâmân lohtâseijee vijdes mättim (kj. loho 2.7).

Aldasiärváduv moonnâmääigi, tááláá ääigi já puátteevuodâ suogârdmáin čyecch paarnij mielâstumvuodâ historjáláid aššijd sehe šiev puátteevuodâ ráhtimân. Lasseen tárkkojeh paarnij šoddâmpirrâsij maangâhámásâšvuodâ.

Parnijd ráhtih mahđulâšvuodâid mieltieelliđ moonnâmääigi tábáhtusâid já tilálâšvuodâid. Teháliih tiäđukáldeeh láá päärnih já sii persovnhistorjâs, aldasiärváduv jesâneh, tiingah já pirrâseh. Lasseen puáhtá anneđ ävkkín paarnij huolâtteijei äššitobdo sii jieijâs kulttuurärbivyevist. Moonnâmääigán puáhtá uápásmuđ ovdâmerkkân paarnij ááhui já äijihij pärnivuođâ sierâi já muusik vievâst.

Tááláá ääigi tárkkojeh nuuvt, ete kiedâvušeh parnijguin äigikyevdilis aášijd, maid sij smietti teikâ moh kiäsutteh sii. Parnijguin tárkkojeh meid aldasiärváduv maangâhámásâšvuodâ tom kunnijâtmáin. Tarkkum čuosâttâhhân lii eereeb iärásij ulmui, suhâpeelij já perrui maangâhámásâšvuotâ. Ulmen lii šoddâdid paarnijd iberdid, ete ulmuuh láá ereslágáneh mutâ siämmáá-árvusiih.

Moonnâmääigi já tááláá ääigi lasseen lii tehálâš suogârdid puátteevuodâ já tom, maht mij pyehtip vaikuttid mieđes puátteevuodâ olášumán. Puátteevuodâ suogârdem puáhtá lohtuđ ovdâmerkkân puáttee iveääigi sierâi teikâ jieijâs oppâmpirrâs vuávámân. Parnijguin puáhtá ovdâmerkkân ráhtid puátteevuodâ mielâkuvviittâsmaailmijd teikâ suogârdid puátteevuodâ tagarij ámáttij peht, moh kiäsutteh paarnijd.

Arâšoddâdmist **mediašoddâdem** pargo lii tuárjuđ paarnij máhđulâšvuodâid toimâđ aktiivlávť já pyehtid̄ jieijâs olgos siärváduvâstis. Parnijguin uápásmuveh sierâ mediaid já keččâleh media pyevtitem sierâdem peht torvolijn pirrâsijn. Paarnij elimân kullee mediasiskáldâs já ton tuotâvuodâ suogârdeh oovtâst parnijguin. Siämmást hárvuttâleh ovdânejee kâldee- já mediakriittâlâšvuodâ. Parnijd stivrejuvvoje kevttid̄ media ovdâsvástádâslávť, nuuvť ete jieijâs já nuubij pyereestvaijeem váldoo vuotân. Mediast orroo fáádâid pyehtih kiedâvuššâđ parnijguin ovdâmerkkân lihâdemsierâin, sárgumáin teikâ draama vuovijguin.

Mun tuudhâm já toimâm pirrâsistân

Arâšoddâdem pargon lii adelid̄ parnijd kiärgusvuodâid aicâdid̄, ornid̄ já iberdid̄ pirrâsis. Päärnih stivrejuvvoje tutkáđ já toimâđ luándust já rahtum pirrâsist. Arâšoddâdem tuárju paarnij **matemaatlíi jurdâččem** ovdânem sehe nannood positiivlii jurdâččem matematiik kuáttá. Arâšoddâdem ana sistees meid **pirâšoddâdem** já **teknologiašoddâdem**. Persovnlíih huámmášumeh, vuáttámušah já feerimeh, moh kuleh oppâmpirrâsâid, išedeh parnijd iberdid̄ suijâ- já čuávumuškoskâvuodâid sehe ovdânid̄ jurdâččeijen já uáppen. Paarnij ovdânejee táid̄u nomâttid̄ aášijđ sehe kevttid̄ sierâlágán tuávâduvâid oovded maangâluuhâmtááid̄u.

Arâšoddâdem ulmen lii faallâđ hoksám já oppâm ilo parnijd, kiäh láá **matemaatlíi jurdâččem** sierâ mudoin. Päärnih uápásmuveh matematiikân já ton uásisuorgijđ konkreetlii tooimâ já sierâdem peht. Päärnih stivrejuvvoje kiddid̄ huámmášume matematiikân, mii tiäťtoo piäiváliijn tilâlâšvuodâin já pirrâsist. Paarnijd movtjid̄teh smiettd̄ já kuvvijđ sii matemaatlíjđ huámmášuumijđ. Huámmášuumijđ pyehtih olgos já tárkkoejeh ovdâmerkkân roopâ peht teikâ sierâlágán piergâsij já kuuvij vievâst. Parnijd fáälih máhđulâšvuodâid luokittállâđ, verdid̄id̄ já pieijâđ oornigân aášijđ já tiingâid̄ sehe kavnd̄ já pyevtittid̄ njuolgâduslijđ aášijđ. Paarnijd movtjid̄teh meid̄ oppâmpirrâsâid lohtâseijee čuolmâi kavnd̄mist, smiettd̄mist já árvuštâlmist sehe čuávduusij ucâmist.

Lohotuávâduv ovdânem tuárjoo maangâpiälâsávť vuáruvaikuttâsliijn tilâlâšvuodâin, ovdâmerkkân nuuvť, ete sierâdem já paarnijd kiäsuttejee amnâseh annoje ävkkín. Paarnijd movtjid̄teh aicâdid̄ lohomerijđ pirrâsist já ko tááid̄uh lasaneh, te lahteđ taid̄ lohosaánán já nummeermerháid̄ táid̄uidis mielđ. Lohoráid̄utááid̄uid̄ já nomâťtem pyehtih ovdedid̄ ovdâmerkkân kukkâsij já riimij vievâst. Parnijguin keččâleh mittedem já hárvuttâleh sajádâh- já koskâvuotâtuávâduvâid ovdâmerkkân lihâdemsierâin, sárgumáin teikâ sierâlágán piergâsij vievâst.

Sierâlágán hárvuttâsâiguin tuárjuh paarnij tile já tääsi hámâšittem. Paarnijd movtjid̄teh tutkáđ pittáid̄ já haamijđ sehe sierâdid̄ toiguin. Vâi paarnij geometrisâš jurdâččem naanoosm, sijjân uárnejuvvoje máhđulâšvuodâh huksid̄, puđâld̄id̄ já hammid̄. Äigituávâdâhân uápásmeh ovdâmerkkân aicâdmáin pirrâampeivi- já iveaigijđ.

Pirâšoddâdem ulmen lii nanodid̄ paarnij luándukoskâvuodâ já ovdâsvástádâslíi toimâm pirrâsist sehe stivrid̄ sii pištee eellimvyevi suundán. Pirâšoddâdem ana sistees kulmâ ooláádmudo: oppâm pirrâsist, pirâsoppâm sehe toimâm pirrâs peeleeest. Aldaluándu sehe rahtum piirâs láá sehe oppâm čuosâttuvah ete oppâmpirrâseh.

Luándust já rahtum pirrâsist vandârdem sehe pirrâs tutkâm láá tehálâš uási arâšoddâdem. Positiivlij vuáttámušâi peht pärni uáppá navdâšid̄ luándust já aldapirrâsist já suu koskâvuotâ pirrâsân naanoosm. Luándu almonijđ aicâdeh jieškote-uv áicuiguin já sierâ iveaaigijn. Tain savâstâleh já taid̄ totkeh. Siämmást máťtááťtâleh pirrâsân lohtâseijee tuávâduvâi kevttim. Sierâ šaddo- já elleešlaajâi tubdâm hárvuttállâm nannood luándu tubdâm. Parnijguin máťtááťtâleh uuccâđ tiäđ̄u aášijn, moh kiäsutteh sii. Luándu puáťtá leđe meid̄ esteetlii feerim já rávhudem saje.

Päärnih stivrejuvvoje kunnijättiđ luándu, ton šaddoid já elleid. Pirâššoddâdmist ovdedeh pištee eellimvuáhán šoddâm sehe tast tárbulij tááiđui hárrjuttállâm. Taah keevâtlâšvuodâ tááiđuh láá ovdâmerkkân luonniihánáá vandârdem, kuáhtulâšvuodâ já šešteevuodâ máttááttállâm, puurâdmân kullee ovdâsvástádâslâšvuotâ, energia šeštim sehe luonij kepidem ovdâmerkkân tiingâi tivvoo já uđđâsistano vievâst. Siämmást päärnih stivrejuvvoje kiddiđ huámmášume tavoi vaikuttâssáid.

Teknologiašoddâdem ulmen lii movtjidditiđ parnijd uápásmuđ totkee já keččâleijee pargovuáhán. Päärnih stivrejuvvoje meid huámmášiđ pirrâs teknologia já utkáđ jieijâs kreatiivlijd čuávdušijđ. Päärnih ruokâsmittoje toohâđ koččâmušâid, uuccâđ toid oovtâst vástádâssáid já toohâđ juurdâpuátusijđ.

Parnijguin aicâdeh aargâst orroo teknisijđ čuávdušijđ já uápásmuveh tiätuteknologisáid piergâsáid sehe toi tooimân. Eromâš huámmášume kiddejuvvo mašinij já piergâsij torvolii kiävtun. Parnijđ fáálih máhđulâšvuodâid olášuttiđ jieijâs ideaid ovdâmerkkân ráhtimáin sierâ amnâsijn sehe keččâliđ sierâ piergâsij tooimâ. Päärnih movtjiddittoje kuvviđ sii toohâm čuávdušijđ. Čuolmah čuávdoje já luhostuumijn ilodeh oovtâst. Ulme lii, ete paarnij persovnlí vuáttámuš mield rávkkâ ibárdâs tast, ete teknologia lii ulmuu tooimâ puáđus. Tooimâst pyehtih anneeđ ävkkín aldapirrâs teknologisijđ čuávdušijđ, ovdâmerkkân sierâid, já tutkáđ toi toimâprinsipiđ.

Mun šoodâm, lihâdâm já ovdánâm

Mun šoodâm, lihâdâm já ovdánâm -oppâm syergi ana sistees **liihâdmân, purrâmâššoddâdmân, tiervâsvuotân** já **torvolâšvuotân** lohtâseijee uulmijđ. Arâšoddâdem pargon lii oovtâst huolâtteijeiguin ráhtiđ vuáđu eellimvuáhán, mii áárvust paarnij tiervâsvuodâ já pyereestvaijeem sehe oovded fyysilii aktiivlâšvuodâ. Taat oppâm syergi tuárju eromâšávt jieijâs huolâtmân já aargâ táidoid lohtâseijee vijđes mättim.

Arâšoddâdem ulmen lii movtjidditiđ parnijd **lihâdiđ** maangâpiälásávt sehe feeriđ lihâdem ilo. Päärnih movtjiddittoje olgon liihâdmân já lihâdemsierâid puoh iveaigij. Stivrejum lihâdem lasseen aneh huolâ tast, ete paarnijn láá tuárvi máhđulâšvuodâh piäiválii jiešrádálí liihâdmân sehe siste ete olgon. Lihâdemšoddâdem kalga leđe merikoskâšâš, já päärnist vyelgee, maangâpiälâšâš já ulmemiäldâšâš. Kelijdeijee fyysilâš aktiivlâšvuotâ lii tehálâš päärne tiervâs šoddâdmân, ovdánmân, oppâmân já pyereestvajemân. Fyysilâš aktiivlâšvuodâin uáivilduvvoje sierâlágán já muokkimvuodâ peeleeest sierâtâsâsih lihâdem vyevih, tego sierâdem siste já olgon, vandârdem sehe stivrejum lihâdempuudah. Juávhusť lihâdem oovded paarnij sosiaallijđ tááiđuid, tego vuáruvaikuttâs- já jiešstivrimtááiđuid. Fyysilâš aktiivlâšvuotâ kalga leđe luándulâš uási päärne peeivi. Oovtâstpargoost huolâtteijeiguin päärnih movtjiddittoje lihâdiđ meid astoäáigi sierâlágán soojijn já olgon sierâlágán tiilijn.

Arâšoddâdem pargon lii ovdediđ paarnij roopâ tubdâm ja haldâšem sehe mootoorsijđ vuáđutááiđuid, tego täsitiäddu-, lihâdem- já piergâskieđâvuššâm tááiđuid. Liihâdmist annoje ävkkín sierâ áicuh sehe sierâlágán materiaaliñ valmâštum, liihâdmân movtjidditsee piergâseh. Paarnij lihâdem pištem, intensiteet já liähtu kalga mulsâšud luándulávt. Päärnih kalgeh finniđ vuáttámušâid ohtuu, paaráin já juávhoiñ liihâdmist. Arâšoddâdmist päärnih finnejeh vuáttámušâid sierâlágán lihâdemsierâin, tego ärbivuáváliñ šiljosierâin sehe maainâs- teikâ muusikliihâdmist. Jieškote-uv iveaigijđ kalga anneeđ ävkkín tienuuvt, ete päärnih finnejeh máhđulâšvuodâid máttááttállâđ jieškote-uv iveááigán tijpâlijđ vuovijđ lihâdiđ olgon.

Merikoskâsii já stivrejum liihâdmist lii tehálâš merhâšume paarnij olesvâldálii ovdánmân já mootoorsii oppâmân. Taan tiet paarnij mootoorsij tááiđui vuávâlâš aicâdem lii tehálâš. Pargeeh kalgeh vuávâđ peeivi ráhtus, sis- já olgopirrâs sehe tooimâ siskâldâsâid nuuvt, ete päärnih pyehtih maangâpiälâsávt navdâšiđ liihâdmist sierâ tilálâšvuodâin. Lihâdempiergâseh kalgeh leđe paarnij kevttimnáál meid jiešráđálii lihâdem já sierâ ääigi. Arâšoddâdmist váldoo vuotân lihâdempiergâsij torvolâšvuotâ.

Purrâmuššoddâdem ulmen lii ovdediđ positiivlii jurdâččem purrâmuš peht já puurâdmân sehe tuárjuđ maangâpiälâsijđ já tiervâsljij purâdemtaavijđ. Päärnih stivrejuvvoje jiešráđálii puurâdmân já maangâpiälâsii, kelijdeijee puurâdmân. Piäiváliih purâdempuudah uárnejuvvoje huáputtes pirrâduvâst máttááttâlmáin purâdemráávhu já šiev pevditaavijđ sehe oovtâst purâdem kulttuur. Sierâ áicui vievâst já tutkâmáin uápásmuveh purrâmuššáid, toi algâvuolgân, háámán, ráhtusân já smakkâjiesvuodáid. Purrâmušâst savâstállâm, mainâseh já lavluuh ovdedeh paarnij purrâmušsánáduv ovdánem.

Arâšoddâdmist suogârdeh oovtâst parnijguin **tiervâšvuotân** já **torvolâšvuotân** lohtâseijee aášijđ. Paarnij kiärgusvuodâh anneeđ huolâ sii tiervâšvuodâst sehe persovnlíi hygieniast tuárjoje. Parnijguin savâstâleh lihâdem, vuoiŋâstem já šiev olmooškoskâvuodâi merhâšumeest pyereestvajemân já tiervâšvuotân. Parnijguin máttááttâleh torvolâšvuotân lohtâseijee aášijđ piäiváliijn tilálâšvuodâin. Taah pyehtih leđe eereeb iärâsij kárvudâttâm-, purâdem-, sierâdem- sehe olgonlihâdemtilálâšvuodâh. Arâšoddâdmist hárvuttâleh aldajotoluvâst lihâdem já torvolii liihâdmân lohtâseijee njuolgâdusâid já vuovijđ. Ulmen lii tuárjuđ paarnij torvolâšvuodâ tobdo, adeliđ sijjân kiärgusvuodâid pivedeđ já uuccâđ iše sehe toimâđ torvolávt sierâlágán tilálâšvuodâin já pirrâsijn.

4.6 Kielân já kulttuurân lohtâseijee tärkkilistee uáinuuh

Aneh, ete arâšoddâdemvuávám vuáđđusijn kielân já kulttuurân lohtâseijee uáinuuh kyeskih jyehi páárnán, kote uásálist arâšoddâdmân. Paarnij mulsâšuvvee kielâliih já kulttuurliih tuávááh já kiärgusvuodâh uáinoje siärváduv positiivlávtt riggoideijen. Kielâ- já kulttuurtiäđulii arâšoddâdmist kielah, kulttuureh já uáinuuh čonâseh uáassin arâšoddâdem ubâlâšvuodâ.

Arâšoddâdemlaavâ mielđ kieldâ kalga huolâttiđ tast, ete arâšoddâdem puáhtá adeluđ pääрни eenikiellân orroo suomâ-, ruotâ- teikâ sâmmikiellân⁶⁹. Arâšoddâdmist pyehtih kevttiđ meid eres kielâid, kuás tot ij hiäjusmit arâšoddâdemvuávám vuáđđusij asâttum uulmij juksâm. Talle kalga huolâttiđ meid paarnij eenikiellân orroo suomâ-/ruotâkielâ tááiđu ovdánem tuárjumist. Pargei, huolâtteijei já sierâ kulttuursiärváduvâi koskâsii oovtâstpargoin ovdedeh paarnij já perrui kulttuurärbivyevi jotkum já tuárjuh paarnij máhđulâšvuodâ čäittiđ jieijâs kulttuurvuávjijđ. Kyevt- já maangâkielâliijn pirrâsijn päärnih ruokâsmittoje vuáruvaikuttâsân.

Arâšoddâdmân uásálisteh päärnih, kiäh sárnuh eenikiellân sehe **ruotâkielâ** ete **suomâkielâ**. Tai kyevtkielâliij paarnij ovdánem sehe identiteetij ovdánem tááhust lii tehálâš, ete kuohuuh kielah tuárjoje já paarnijđ movtjijdeh toi kiävtun.

Sâmmipaarnij arâšoddâdem eromâš ulmen lii nanodiđ paarnij sâmmilii identiteet já tiäđulâšvuodâ jieijâs kulttuurist sehe adeliđ parnijđ máhđulâšvuodâ máttááttállâđ sâmmilijđ ärbitiäđuid já -tááiđu. Sâmmiliih láá algâaalmug, mon vuoigâdvuodâin jieijâs kielân já kulttuurân lii asâttum vuáđuulaavâst⁷⁰. Tooimâst annoo ävkkín aldapiirâs sehe oovtâstpargo huolâtteijeiguin já

69 Arâšoddâdemlaahâ 11 § 2 moom.

70 Suomâ vuáđuulaahâ 17 § 3 moom.

sämisiärváduvváin. Talle ko arášoddâdem uárnejuvvoo monnii kuulmâ sâmi kielâst, ton eromâš ulmen lii nanodiđ kielâ ovdánem, iberdem já kevttim. Ulmen lii lasettiđ paarnij kiärgusvuodâid toimâđ sâmi kielâlii pirrâsist, oommâđ sâmi kielâ ja sâmi kielân. Pargeeh nanodeh säämi kielâ- já kulttuurärbivyevi siäilum oovtâstpargoost huolâtteijeiguin.

Romanipaarnij arášoddâdem eromâš ulmen lii nanodiđ paarnij positiivlii identiteetovdánem já tiäđulâšvuodâ jieijâs historjást já kulttuurist sehe lasettiđ paarnij uásalâšvuodâ ohtsâškodeest. Lasseen tuárjuh paarnij kielâlii ovdánem oovtâstpargoost paarnij huolâtteijeiguin já romanisiärváduvváin. Máhđulâšvuodâi mielđ paarnij uárnejuvvojeh tilâlâšvuodâh kevttiđ já oommâđ romanikielâ. Pargeeh nanodeh romanij kielâ- já kulttuurärbivyevi siäilum oovtâstpargoost huolâtteijeiguin.

Seevvimkielâ kevttee paarnij arášoddâdem puáhtá olášuttiđ jo-uv seevimkielâlii juávhust teikâ juávhust, kost láá seevimkielâliih já sarnum kielâ kevttee päärnih. Seevimkielâ puáhtá leđe pääрни eenikielâ, vuosâkielâ teikâ nubbe kielâ. Seevimkielâ kevttee päärnih sâttih leđe peljittemeh, kuullâmvađuliih teikâ tagareh, kiäh kuleh. Seevimkielâlii arášoddâdem ulmen lii tuárjuđ já nanodiđ paarnij kielâ- já kulttuuridentiteet nuuvt, ete sijjân adeluvvoo máhđulâšvuotâ kevttiđ já oommâđ syemmili teikâ suomâruátálii seevimkielâ oovtâstpargoost huolâtteijeiguin. Ulmen lii meid lasettiđ paarnij kiärgusvuodâid toimâđ sierâlágán kielâpirrâsijn sehe nanodiđ syemmili teikâ suomâruátálii seevimkielâlii olgospiehtim já seevimrááju.

Arášoddâdmist tuárjuh maangâpiälásávt **viereskielâlij** já **maangâkielâlij** paarnij kielâtááidu sehe kielâ- já kulttuuridentiteetij já jieštobdo ovdánem. Suomâ-/ruotâkielâ tááidu ovdánem ovdedeh ulmemiäldásávt kielâtááidu sierâ uásisuorgijn paarnij táárbuin já iävtuin vyelgin. Maangâpiälásij vuáruvaikkuttâstiliij já oppâmpirrâsij vievâst paarnij fäälil máhđulâšvuodâid kevttiđ já oommâđ suomâ-/ruotâkielâ nubben kiellân. Suomâ-/ruotâkielâ oommâm vuolgâsaijeen lii argâeellim konkreetlâš kielâ já ton olgospiehtimrááju. Kielâ iberdem- já pyevtittemtááidui ovdánem čonâseh nubijdis. Pärni finnee kiärgusvuodâid huámmášuumij rähtimân sehe jieijâs jurdâččem, tobdoi já uáivilij olgospiehtimân vuovijn, mii heivee tilâlâšvuotân já sunjin olssis. Uási paarnij uápásmuveh syemmili kulttuurân já suomâ-/ruotâkielân eskân ko sij puáhtih arášoddâdmân. Arášoddâdem tuárju pääрни päikkilume syemmili ohtsâškoodán. Huolâtteijeid muštâleh syemmili arášoddâdemtoimâ uulmijn, siskáldâsâin já vuovijn. Huolâtteijeiguin savâstâleh perruu kielâlii pirrâsist, kielâvaljiimijn, maangâkielâlij já -kulttuurlij identiteetij hámmejuumist sehe eenikielâ teikâ -kielâi ovdánem mudoin já merhâšumeest.

Paarnij uárnejuvvojeh máhđulâšvuodâi mielđ tilâlâšvuodâh kevttiđ já oommâđ meid jieijâs eenikielâ teikâ jieijâs eenikielâid. Jieijâs eenikielâ sehe suomâ-/ruotâkielâ oppâm nubben kiellân vuáđudeh vuáđu paarnij toimâlii kyevt- já maangâkielâlâšvuotân. Ovdâsvástádâs paarnij jieijâs eenikielâ teikâ jieijâs eenikielâi já kulttuur siäilutmist já oovdedmist lii vuosâsajasávt perruin. Táárbu mielđ savâstâlmijn huolâtteijeiguin kiävttoo tulkkâ, mii visâsmit tom ete kuohtuuh peleh iberdeh.

Kyevtkielâlâš arášoddâdem

Kyevtkielâlii arášoddâdem ornim vuáđuduvâ kieldâ teikâ priivaat tuáimee miärádâsân. Kyevtkielâlii arášoddâdem ulmen lii anneed ävkin paarnij aarrâd kielâoppâm herkkivuotâpaje nuuvt ete fäälil paarnij maangâpiälâsub kielâšoddâdem ko táválávt. Paarnij fäälil tilâlâšvuodâid oommâđ kielâid já kevttiđ taid toimâlávt já sierânálásávt. Siämmást ráhtoo vuáđu avepiäiválii kielâi oppâmân. Ulmen lii, ete toimâ maangâkielâlii pirrâsist rávká paarnij kielâlii sahhiivuodâ já keččâlemhaalu. Meid maangâlágáneh kulttuureh kuáhtájeh luándulávt návt uárnejum arášoddâdmist.

Kyevtkielâlâš arâšoddâdem juáhhoo viijđasub já kääržib arâšoddâdmân. Kääržib kyevtkielâlii arâšoddâdem ulmen lii ravkkâđ paarnij kiddiistume já positiivlii jurdâččem kielâi kuáttá. Vijđes kyevtkielâlii arâšoddâdmist viggeh adeliđ parnijd kiärgusvuodâid toimâđ kyevt- teikâ maangâkielâlii pirrâsist.

VIJĐES KYEVTKIELÂLÂŠ ARÂŠODDÂDEM

Päikkieennâmlij kielâi aarrâd tievâslâš kielâlvvgum arâšoddâdmist

Ruotâkielâlii kielâlvvgum puáhtá orniđ suomâkielâlii arâšoddâdmist já suomâkielâlii kielâlvvgum ruotâkielâlii arâšoddâdmist. Lasseen sehe suomâ- ete ruotâkielâlii arâšoddâdmist puáhtá orniđ sâmikielâlii kielâlvvgum. Päikkieennâmlij kielâi aarrâd tievâslâš kielâlvvgum lii ohjelm, mii álgá arâšoddâdmist já juátkoo vuáđumáttááttâs loopân. Arâšoddâdem kielâ, ovdâmáttááttâs já škoovlá máttááttâskielâ sehe nubbe päikkieennâmlâš kielâ teikâ sâmikielâ hâmmejeh ubâlâšvuodâ. Arâšoddâdem olášuttoo enâmustáá kielâlvvgumkielân. Paarnij eenikielâ teikâ eenikielâi tááidui ovdânem tuárjoo oovtâstpargoost paaiijn ja huolâtteijeiguin. Tooimâst viggeh toos, ete jieškote-uv pargee kiävtá systemaatlávt tuše oovtâ kielâ: jo-uv kielâlvvgumkielâ teikâ kielâ, main arâšoddâdem lii uárnejum. Päärnih movtjidittojeh kielâlvvgumkielâ kiävtun, mutâ sist kalga leđe máhđulâšvuotâ iberduđ meid eenikielân. Ulmen lii kiärgusvuotâ sirdâšud kielâlvvgumin olášuttum ovdâmáttááttâsân já ain ovdâskulij vuáđumáttááttâsân.

Eres vijđes kyevtkielâlâš arâšoddâdem

Eres vijđes kyevtkielâlii arâšoddâdmist uási tooimâst (ucemustáá 25 %) olášuttoo mottoom eres kielân ko arâšoddâdemlaavâst asâttum arâšoddâdem kielân. Motomeh päärnih sâttih sárnuđ tom kielâ sii eenikiellân. Toimâ vuávâjuvoo tienuuv, ete jieškote-uv kielâjuávhuh finnejeh kielâ ovdânmân tárbulii torjuu. Juávhuin sâttih leđe meid päärnih, kiäid kuábbáágin arâšoddâdmist kevtum kielâ ij lah eenikielâ. Arâšoddâdem uárnejee kuorâttâl äššikuáhtâsávt savâstâlmáin huolâtteijein, ete kuás tággáár orniistállâm tuárju päärni ovdânem.

Kyevtkielâlii arâšoddâdmist toimâ vuávâjuvoo nuuv, ete kuovttijn kieláin olášuttum arâšoddâdmist šadda ubâlâšvuotâ, mast kuohuuh kielah láá mielâi já ovdâneh kuulood pargei myensteristem já paarnij aktiivlii tooimâ peht. Jis máhđulâš, te jieškote-uv pargee kiävtá tuše nube teikâ nube kielâ aktiivlâvt. Päärnist kalga leđe máhđulâšvuotâ iberduđ meid eenikielân, suomâ-teikâ ruotâkielân. Päärnih movtjidittojeh kuohui kielâi kiävtun. Ulmen lii kiärgusvuotâ sirdâšud jo-uv kyevtkielâlii teikâ suomâ-/ ruotâkielâlii ovdâmáttááttâsân ja vuáđumáttááttâsân.

KÄÄRŽIB KYEVTKIELÂLÂŠ ARÂŠODDÂDEM

Kielâriggodum arâšoddâdem

Kielâriggodum arâšoddâdem uáivild arâšoddâdem, mast vuálá 25 prosentid tooimâst uárnejuvoo merikoskâsávt já vuáválávt miinii eres ko arâšoddâdemlaavâst miäruštállum arâšoddâdem kielân. Ulmen lii kielâioppâm tuárjum, paarnij movtjidittem já kielâvaljiimij maangâpiälâsubbon toohâm. Lasseen ulmen puáhtá leđe sirdâšem kielâriggodum teikâ eres kyevtkielâlii ovdâ- já vuáđumáttááttâsân teikâ eres vuovijn toledum kielâi máttááttâm.

Kielâpiervâl

Kielâpiervâltoimâ uáivild arâšoddâdmist tooimâ, mast nanoduvoo paarnij tiäđulâšvuotâ jieijâs kulttuurist já fäalih máhđulâšvuodâ oppâđ uhkevuálâsii ucceeblovokielâ teikâ algâaalmug kielâ, mii sarnuu perrust teikâ suuvâst. Kielâpiervâltoimâ prinsiipeh pyehtih leđe kielâlvvgum nálâsiih.

4.7 Ääših, moh meriduvvojeh páihálávt

Páihálii arâšoddâdemvuávámist târkkilistojeh čuávvo pedagosisii tooimâ ulmeh já prinsiipeh nuuvt, ete váldojeh vuotân paarnij ahe já ovdánem sehe sierâ toimâhaamij jiešvuodah.

Páihálii arâšoddâdemvuávámist kovvejuvvojeh já târkkilistojeh

- pedagogisii tooimâ vuávám já olášuttem prinsiipeh sehe čuávum já árvuštállâm vyevih
- arâšoddâdem pedagogisii dokumentistem prinsiipeh já vyevih
- maangâpiälásij pargovuovij valjim ja kevttim stivrejeijee prinsiipeh
- vyevih, moh tuárjuh paarnij sierâdem
- oppâm suorgij ulmeh já siskáldâsah
- paarnij mielâkiddiivâšvuodâ čuosâttuvâi já uásálâšvuodâ vuotânvâldim vyevih pedagogisii tooimâ vuávámist já olášutmist
- jieškote-uv kielâ- já kulttuurjuávhui arâšoddâdem olášuttem
- kyevtkielâlii arâšoddâdem olášuttem
- vieres- já maangâkielâlii paarnij suomâ-/ruotâkielâ oppâm tuárjum
- perruu kielâvaljiimijd já eenikielâ tuárjumân lohtâseijee oovtâstpargo já vyevih.

5. PÄÄRNI OVDÁNEM JÁ OPPÂM TOORJÄ

Arâšoddâdmist päärni ovdánem já oppâm tuárjuh päärni táárbui vaattâm vuovijn. Päärni tááhust lii tehálâš, ete toorjâ juátkoo systemaatlávt arâšoddâdem ääigi sehe talle ko päärni vuálgá ovdâškoovlân.

5.1 Prinsiipeh, moh stivrejeh torjuu ornim

Ovdánem já oppâm toorjâ lii uási kvaliteetlii arâšoddâdem tooimâ já kulá puohháid parnijn, kiäh tarbâseh tom. Arâšoddâdmist tobdeh päärni torjuu táárbu já uárnejeh ulmemiäldásii torjuu ko tárbu itä⁷¹. Tuárvi tooláá já olmânáál čuosâttum torjuin pyehtih ovdediđ päärni ovdánem, oppâm já pyereestvaijeem. Siämmást puáhtá estiđ päärni čuolmâi šoddâm, stuárráabin šoddâm já muttum maangâhámásâžžân. Arâšoddâdem olášuttoo inkluusio prinsii pij miäldásávt.

Torjuu ornim vuolgâsaijeen láá päärni nanoduvah sehe oppâmân já ovdánmân lohtâseijee táárbuh. Ovdánem já oppâm toorjâ rahtuu paarnij ohtâgâsláid tárboid västidmist sehe siärvusliijn já oppâmpirrâsáid lohtâseijee čuávdusijn. Arâšoddâdmist huolâtteh tast, ete jyehi päärnist lii tobdo ete sun lii tuhhiittum tagarin ko sun jieš lii sehe juávhu jesânin. Movtjeditmáin päärni já addelmáin sunjin máhđulâšvuodâid feeriđ luhostume tuárjuh päärni positiivlii jieškove ovdánem.

Päärni torjuu táárbu aiccâmist sehe torjuu vuáváámist já olášutmist oovtâstpargo parnijn, huolâtteijein, párnáikârdimáttáatteijein, sierânâspárnáikârdimáttáatteijen sehe arâšoddâdem eres pargeiguin lii tehálâš. Torjuu táárbu aiccâm já torjuu adelem kulá puoh pargeid sii škovliittâs, pargokuuvij já ovdâsvástádâsâi mielđ. Sosiaal- já tiervâsvuodâhuolâttâs pargeeh uásálisteh táárbu mielđ päärni torjuu vuáváámân já árvuštâlmân.

Toorjâ, maid päärni taarbâš, kirjettuvvoo peivikiäjust teikâ peerâpeivitiþsoost orroo päärni arâšoddâdemvuáváámân⁷². Toos kirjettuvvojeh päärni ovdánem já oppâm toorjân kullee ovdâsvástádâsah já pargojuáhu, toorjâtooimah sehe toi olášuttemtääpi já árvuštállâm.

Päärni ovdánem já oppâm toorjâ uárnejuvvoo uássin arâšoddâdem piäiválii tooimâ. Toorjâ adeluvvoo ovdâsajasávt sierâlagán njeþžilis orniistâlmijn päärni jieijâs peivikiäčču- teikâ peerâpeivitiþsojuávhust. Jis päärni hiäđu nuuvt váátá, te toorjâ puáhtá uárnejuđ meid uásild teikâ ollásávt sierânâsjuávhust⁷³.

Toorjâ puáhtá adeluđ meid eres arâšoddâdmist nuuvt ko arâšoddâdem uárnejee meerrid. Eres arâšoddâdmist puáhtá kevttiđ sierânâspárnáikârdimáttáatteijee konsultistem päärni torjuu ornimist⁷⁴. Oovtâstpargoost huolâtteijeuiguin puáhtá meid sooppâđ, ete pärni sirdâšuvá peivikiäčun kiärdulii arâšoddâdmân vâi finnee torjuu, maid sun taarbâš.

71 Arâšoddâdemlaahâ 2 a § 7. saje

72 Arâšoddâdemlaahâ 7 a §

73 Arâšoddâdemlaahâ 3 § 2 moom. (698/1982)

74 Arâšoddâdemlaahâ 4 a §

5.2 Oovtâstpargo parnij, huolâtteijein já eres äššitobdeiguin torjuu ääigi

Arâšoddâdem uárnejuvvoo oovtâstpargoost parnij já huolâtteijein tienuuvt, ete jyehi pärni finnee jieijâs ovdánem já táárbui miäldásii šoddâdem, máttááttâs já tipšo⁷⁵. Ton oovtâstpargo merhâšume, mii pargoo huolâtteijein, tiäduuvvoo eromâšávt, ko päärnist lii torjuu tárbu. Pärni puáhtá finniđ torjuu meid eres parnijd já perruid kyeskee palvâlusâi peht, tego párnáiravviittuvâst, šoddâdem- já peerâravviittuvâst teikâ vádulij palvâlusâin. Lii tehálâš, ete páiháliih paarnij já perrui palvâlusah hámmejeu ulmemiäldásii ubâlâšvuodâ pärni torjuu orniimist.

Huolâtteijein savâstâlloo torjuu finnim máhđulâšvuodâst já torjuu koskâsijn prinsiiijn. Suin suáppoo torjust, mii adeluvvoo páárnán já torjuu olášuttem haamijn. Päärni uásálist oovtâstpaargon ulmemiäldásii, suu ahan já ovdánemmuodon heivejeije vuovviin.

Huolâtteijein váldoo ohtâvuotâ tállán, ko päärnist iteh ovdánem teikâ oppâm hástuseh teikâ pargein rávkká huolâ pärni pyereestvajemist. Huolâtteijein adeluvvoo tiädu páárnán kyeskee aašij kiedâvušmist, tiädu finniimist já tai luovâtmist sehe syeligâsâst tolâmist⁷⁶. Päärni torjuu uulmijd puáhtá juksâđ pyeremustâá talle, ko puoh uásipeleh uásálisteh oovtâstpaargon. Arâšoddâdmist pärni finnee suu tarbâšem ovdánem já oppâm torjuu hiäđuš miäldâšávt, veikâ huolâtteijeih iä čonnâs oovtâstpaargon.

Maangâsuárgásii oovtâstpargo stivree pärni hiäđu vuosâsajasâšvuotâ. Oovtâstpaargovuovijd já prinsiiijid kalga sooppâđ párnáiravviittuvvâin, párnáisuojâlmâin, šoddâdem- já peerâravviittuvvâin já eres sosiaaltoomâ palvâlussâin toi tilâlâšvuodâi várás, main ráđádâleh paarnij aašijn teikâ väätih virgeomâhá tarvanem⁷⁷. Maangâsuárgâsâš oovtâstpargo olášuttoo vuosâsajasávt huolâtteijee mietâmâššâin. Oovtâstpargo porgâdijn kalga nuávdittiđ tiädu adelmân já syeligâsâst tolâmân kyeskee njuolgâdusâid⁷⁸.

Arâšoddâdem uárnejuvvoo meid spesialpyecceetipšo pirráduvâst. Arâšoddâdempalvâlusâi já pyecceeviäsu teikâ eres lágádâs koskâsii oovtâstpaargin visásmiteh arâšoddâdem jotkum pärni iälsu já vajo miäldâšávt. Eromâšávt kiddejeu huámmâšume pärni torvolij olmoošvuogâdavuodâi siäilumân.

Váddâšávt váduliuh já pyeccee párnih sätth tarbâšiđ kuhedum oppâkenigâšvuodâ⁷⁹. Miäradâs kuhedum oppâkenigâšvuodâ aalgâtmist tahhoo ienááš ovdil ko oppâkenigâšvuotâ álgá. Pärni huolâtteijein kalga adelid ääigild tiädu kuhedum oppâkenigâšvuodâ olášutmân lohtâseijee aašijn. Kuhedum oppâkenigâšvuotân lohtâseijee miäradâsâin já olášuttem muulsâiävtuin meriduvvoo Ovdâmáttááttâs máttááttâsvuávám vuáđđusijn⁸⁰.

75 Arâšoddâdemlaahâ 2 a § 1. já 10. saje

76 Laahâ sosiaahuolâttâs äššigâs sajattuvâst já vuoigâdavuodâin 11, 14-17 §

77 Haldâttâs iävtuttâs ovdâskoodân laahân paarnij peivitiipšoost adelum laavâ muttemist já mottoom toos lohtâseijee laahân (341/2014) 11 e §, vuáđustâsah s. 22-23

78 Laahâ sosiaahuolâttâs äššigâs sajattuvâst já vuoigâdavuodâin 11, 14-17 §

79 Vuáđumáttááttâslaahâ 25 § 2 moom.

80 Ovdâmáttááttâs máttááttâsvuávám vuáđđuseh 2014, loho 5.5 Eromâš toorjá

5.3 Torjuu olášuttem arášoddâdmist

Arášoddâdmân uásálistem lii šiev vuáđu pärni ovdánmân, oppâmân já pyereestvajemân. Vaigâdvuođâid estih muuneeld pedagogisijn orniistâlmijguin já sierálágán pargovuovijguin. Toid kuleh eereeb iärásij vuáválâš tooimâ sierânittem, juávhui njebžilis nubástum já oppâmpirrâsij muttem. Čielgâ peivioornig já piäiválii tooimâi rytmä tuárjuh puoh paarnijd.

Pärni torjuu tárbu puáhtá leđe uánihisáigásâš já uccáá. Talle puáhtá pijssáđ ovtâskâs torjuu häämi teikâ orniistâlmeh, moiguin tilálâšvuotân vaikutteh nuuvt jotelávt ko máhđulâš já tooláá. Uási paarnijn taarbâš eenâb já kiärdulii torjuu teikâ siämmáá-áigásávt maangâid torjuu haamijd nuuvt, ete toh tievâsmiteh nubijdis.

Arášoddâdmist páárnán puáhtá adelid torjuu maangânáál. Arášoddâdem pargovuovijd já oppâmpirrâsijd mutteh pärni ohtâgâslíi táárbui miel. Toorjâ puáhtá anneeđ sistees pedagogisijd, ráhtuslijd já pyereestvaijeem tuárjoo eres orniistâlmijd. Pedagogiseh orniistâlmeh láá ovdâmerkkân sierânâspárnáikârdimáttáátteijee⁸¹ konsultistee teikâ äigipajalâš toorjâ, pärnikuáhtásâš stivrim, tulkum- já išedempalvâlusah sehe eromâš išepiergâsij sehe tiätu- já viestâdemteknologia kevttim. Pärni toorjân puáhtá meid kulluđ sevimij já kuuvij kevttim teikâ eres kielâ já kommunikistem tuárjum. Ráhtuliih orniistâlmeh láá eereeb iärásij juávhu pärnimere ucedem sehe pargei miärán teikâ ráhtusân lohtâseijee čuávduseh. Pyereestvaijeem tuárjoo eres orniistâlmeh láá ovdâmerkkân sosiaal- já tiervâsvuođâhuolâttâs äššitobdei adelem stivrim já konsultistem.

Ko torjuu tárbu šadda pärni vâdis váádust, puácuvuodâst, ovdánem ááijánmist teikâ sosioemotionaallâš ovdánmân lohtâseijee torjuu táárbust, pärni taarbâš táválávt olesáigásii, juátkojeijee já ohtâgâslíi torjuu. Talle päárnist láá maangâin ovdánem uásisuorgijn hástuseh teikâ monnii syergist eromâš stuorrâ torjuu tárbu. Pärni ovdánem já oppâm toorjâ viärdásâšjuávhusť váátá vuáválâšvuodâ, sierânâsmáttim sehe máhđulávt sierálágán orniistâlmijd teikâ išepiergâsijd. Pärni taarbâš iše juávhusť toimâmân, toimâlii sierânittem sehe ääigi vuáđutááidui hárttâlmân. Talle toorjâ puáhtá vaattâđ pargei sierânâspedagogisii teikâ pyecceetipšolii máttim nanodem teikâ maangâsuárgásii oovtâstpargo sosiaal- já tiervâsvuođâhuolâttâs äššitobdeiguin.

Ovdánem, oppâm já pyereestvaijeem tuárjum váátá juátkojeijee aicâdem, dokumentistem já árvuštállâm pärni torjuu táárbuin já tooimâi vaikuttâsâin já kelijdeijeevuodâst. Vuossâmužžân tárkkojeh kiävtust orroo toimâtaavijd já oppâmpirrâsijd sehe maht toh heivejeh páárnán. Tarkkum vuáđuld árvuštâleh, ete puáhtá-uv taid muttemáin olášuttiđ pedagogisijd čuávdušij, moh heivejeh pyerebeht páárnán. Árvuštállâm já ton vuáđuld tábáhtuvvee torjuu vuávám kalga vuáđuduđ tuárvi maangâsuárgásii äššitubdâmân.

5.4 Pärni arášoddâdemvuávám torjuu ääigi

Pärni tarbâšâm toorjâ, toorjâtooimah já toi olášuttem sehe toid lohtâseijee ovdâsvástádâsah já pargojuáhu kirjettuvvojah pärni arášoddâdemvuávámân. Ton ráhtimist já árvuštálmist västid párnáikârdimáttáátteijee já/teikâ sierânâspárnáikârdimáttáátteijee oovtâstpargoost eres pargeiguin já pärni huolâtteijein. Huolâtteijee já pärni uásálâšvuodâ vuávám ráhtimist já árvuštálmist tuárjuh. Pärni uáivil váldoo čielgâsin já váldoo vuotân ko vuávám ráhtoo já tot árvuštálloo (loho 1.3).

81 Arášoddâdemlaahâ 4 a §

Torjuu olášuttem árvuštálloo já vuávám tárhistuvvoo ucemustáá ohtii ivveest. Adelum torjuu vaikuttás kalga árvuštálláđ merikoskásávt, já vuávám kalga mutteđ táárbu miel. Tooimâ uulmij juksâm kalga kirjettiđ já uulmij mutteđ vâi toh västideh uđđâ táárbu. Vuávámist kalga oinuđ, jis torjuu tárbu já tooimah láá nuuhâm. Torjuu tárbu árvuštálloo ain ko pärni aalgât ovdámáttááttâs. Ovdámáttááttâsân uásálistee pärni šoddâm já oppâm torjust meriduvvoo ovdámáttááttâs máttááttâsvuávám vuáđđusijn.

Ko pärni finnee suu ovdánmân já oppâmân torjuu, suu arâšoddâdemvuávámân kalga kirjettiđ lovvoost 1.3 kovvejum lasseen čuávuvoo aášijđ:

Pedagogisiih já ráhtuliih čuávduseh

- oppâmpirrásáid lohtâseijee čuávduseh
- pargei miärán já juávkkuráhtusân lohtâseijee čuávduseh
- pärni toorjân lohtâseijee čuávduseh ovdâmerkân, tooimâ sierânitem, pärnikuáhtásâš stivrim, juávhuštoimâ teikâ sevimij já kuvvij kevttim
- tulkum- já išedempalvâlusah sehe išepiergâsij kevttim

Torjuu vaattâm oovtâstargo já palvâlusah

- oovtâstargo parnijn já huolâtteijein
- pärni torjuu olášuttem ovdâsvástádâsah
- sierânâššitobdei, tego sierânâspárnáikârdimáttáátteijee palvâlusâi kevttim
- sosiaal- já tiervâsvuodâhuolâttâs äššitobdei adelem stivrim já konsultistem
- máhđulij fievridmij orniistâlmeh já ovdâsvástádâsah

Torjuu čuávuvum já árvuštállâm

- uulmij olášume čuávuvum
- toorjâtooimâi vaikuttâsâi árvuštállâm sehe árvuštállâmäigimudoh.

5.5 Ääših, moh meriduvvoje páihálávt

Páihálii arâšoddâdemvuávámist meriduvvoje já kovvejuvvoje ovdánem já oppâm torjuu ornimvievih sierâ toimâhaamijn arâšoddâdem uárneijee meridem vuovvijn.

Páihálii arâšoddâdemvuávámist kovvejuvvoje

- ovdánem já oppâm torjuu ornim stivreijee páiháliih prinsiipeh já vievih
- pärni torjuu táárbu árvuštálmân lohtâseijee vievih
- torjuu olášuttem arâšoddâdmist: pedagogisiih, ráhtusliih já pyereestvaijeem tuárjoo orniistâlmeh
- pärni arâšoddâdemvuávám rááhtus já ton ráhtimân já árvuštálmân lohtâseijee vievih torjuu äägi
- vievih oovtâstargoost, mii pargoo parnijguin já huolâtteijeiguin torjuu äägi
- maangâsuárgásâš oovtâstargo, ovdâsvástádâsah já pargojuáhu sierâ tuáimei kooská torjuu orniimist sehe torjuu vaikuttâsâi čuávumist já árvuštálmist
- toimâ sirdâšemudoin já tiäđusirdemân lohtâseijee vuáhâduvah arâšoddâdem äägi ja talle ko vuálgá ovdámáttááttâsân

Páihálii arâšoddâdemvuávámist miärášuveh tulkum- já išedempalvâlussáid sehe išepiergâsáid lohtâseijee haaldâtliđ vuáhâduvâid arâšoddâdem uárneijee meridem vuovvijn.

6. ARÂŠODDÂDEM, MII VUÁĐUDUVÁ MUULSÂIÄVTULII PEDAGOGIIKÂN TEIKÂ EROMÂŠ UÁINUN

Puoh arâšoddâdmist nuávditteh laavâst, sopâmušâin já tain vuáđđusijn arâšoddâdmân asâttum almoliđ uulmijđ já toimâprinsiipijđ. Taah ulmeh já toimâprinsiipeh kyeskih meid muulsâiävtulii pedagogiikân teikâ eromâš uáinun vuáđuduvvee arâšoddâdmân.

Arâšoddâdem uárnejeijee puáhtá faallâđ arâšoddâdempalvâlus, mii vuáđuduvá muulsâiävtulii pedagogiikân teikâ eromâš uáinun. Tágáreh láá ovdâmerkkân Steiner-, Montessori-, Freinet- já Reggio Emilia -pedagogiikah teikâ tiätu-uáinun vuáđuduvvee arâšoddâdempalvâlus.

Talle ko huolâtteijee väljee suu páárnán muulsâiävtulii pedagogiikân teikâ eromâš uáinun vuáđuduvvee arâšoddâdempalvâlus, kalga huolâttiđ tast, ete huolâtteijee finnee tuárvi tiäđu tooimâ sierânâsuulmijn já áárvuin.

6.1 Ääših, moh meriduvvoje páihálávt

Muulsâiävtulii pedagogiikân teikâ eromâš uáinun vuáđuduvvee páihálâš arâšoddâdemvuávám puáhtá leđe jiešvuodâlâš, mutâ tot ij pyevti leđe ruossâlávt arâšoddâdmân kyeskee lahâasâtmáin teikâ arâšoddâdemvuávám vuáđđusijguin.

Arâšoddâdem uárnejeijee meerrid já kovvee vuáváámist ton lasseen, mii vuáđusäššikirjeest ovdil meriduvvoo,

- ete moh láá muulsâiävtulii pedagogiikân teikâ eromâš uáinun lohtâseijee arâšoddâdem árvuvuáđu, pedagogisijđ prinsiipijđ já čuávdusijđ tievâsmittee uáinuh
- ete maht taah uáinuh puátih uáinusân arâšoddâdem toimâkulttuurist, pargovuovijn já pedagogisii tooimâst.

7. TOOIMÂ ÁRVUŠTÂLLÂM JÁ OVDEDEM ARÂŠODDÂDMIST

Tooimâ árvuštâllâm ulmen lii tuárjuđ arâšoddâdemlaavâ já arâšoddâdemvuávámij olášuttem sehe arâšoddâdem ovdedem. Arâšoddâdemlaavâ mielđ arâšoddâdem uárnejeijee kalga árvuštâllâđ ton adelem arâšoddâdem sehe uásálistiđ tooimâs olgopiälásii árvuštâlmân.⁸² Arâšoddâdem tooimâ árvuštâllâm kalga leđe jiešráđálâš, vuáválâš já merikoskâsâš. Árvuštâllâm vievâst ovdedeh arâšoddâdem kvaliteet, merkkejeh tooimâ nanoduvâid já pajedeh oovdân ovdedemtáárbuid já ovdedeh tooimâ.

7.1 Pedagogisii tooimâ árvuštâllâm já ovdedem

Pedagogisii tooimâ árvuštâllâm ulmen lii arâšoddâdem ovdedem sehe paarnij ovdánem já oppâm iävtui pyeredem⁸³. Páihálii arâšoddâdemvuávám já paarnij arâšoddâdemvuávám olášuttem čuávum, merikoskâsâš árvuštâllâm já ovdedem láá taan pargo uási. Arâšoddâdem toimâ árvuštâlloo ja ovdeduvvoo aalmuglii tääsi sehe uárnejeijee-, ohtâdâh- já ohtâgâstääsi uáinuin.

Aalmuglii tääsi árvuštâllâm pargon lii tuárjuđ arâšoddâdem uárnejeijeid árvuštâlmân já kvaliteethaaldâšmân kyeskee aašijn⁸⁴. Aalmuglii tääsi árvuštâlmeh palvâleh arâšoddâdem ovdedem páihálávt, kuávlulávt já vâldikodálávt. Árvuštâllâmtiäđuid puáhtá anneed ävkkín meid aalmugijkoskâsijn viärdádâlmijn. Olgopiälásii árvuštâllâm puáhtá orniđ meid nuuvt, ete eres peleh taheh tom teikâ aalmugijkoskâsâš árvuštâlmín.⁸⁵

Arâšoddâdem uárnejeijee čuávu já árvuštâl merikoskâsávt arâšoddâdemvuávámijđ já toi olášume sierâ toimâhaamijn. Arâšoddâdem uárnejeijee meerrid monâttâllâmvuovijn, moh kiävttojeh uárnejeijee- já ohtâdâhtääsi árvuštâlmist. Lii tehálâš, ete páiháliijn merideijein, huolâtteijein sehe arâšoddâdem pargein lii ääigitásásâš tiätu arâšoddâdem olášuumeest já ton kvaliteetist. Kuávdášliđ árvuštâllâmpuátusijđ kalga almostittiđ⁸⁶. Uárnejeijee- já ohtâdâhtääsi árvuštâllâm lii kuávdášlâš uási arâšoddâdem jođettem já ovdedem páihálávt. Parnijđ já sii huolâtteijeid kalga orniđ máhđulâšvuodâ merikoskâsávt uásálistiđ arâšoddâdem árvuštâlmân⁸⁷.

Pargei ulmemiäldásâš já vuáválâš jiešárvuštâllâm lii kuávdášlii sajattuvâst arâšoddâdem kvaliteet pajieentolâmist já oovdedmist. Árvuštâllâm čuosâttâhhân puáhtá leđe eereeb iärásij pargei vuáruvaikuttâs parnijguin, juávhu pirrâdâh, pedagogisiih pargovyevih, tooimâ siskáldâs teikâ oppâmpirrâseh.

Ohtâgâstääsi árvuštâllâm vuáđduvâ arâšoddâdemlaahân já meerhâš paarnij arâšoddâdemvuávámij olášume árvuštâllâm. Päärni arâšoddâdemvuávám olášume lii tehálâš árvuštâllâđ ain ovdil ko tot ráhtoo teikâ peividuvvoo. Árvuštâllâm ohtâvuodâst pärni, huolâtteijee já pargeeh suogârdeh jieijâs uásild, ete maht oovtâst kirjettum tooimâ ulmeh já sopâmušah láá valdum vuotân já maht toh láá olášum arâšoddâdem tooimâst. Päärni arâšoddâdemvuávám

82 Arâšoddâdemlaahâ 9 b §

83 Arâšoddâdemlaahâ 9 b §

84 Arâšoddâdemlaahâ 9 b §

85 Haldâttâs iävtuttâs ovdâskoodân laahân paarnij peivitiþsoost adelum laavâ muttemist já mottoom eres toos lohtâseijee laahân (341/2014) 9 b §, vuáđđuseh s. 21–22

86 Arâšoddâdemlaahâ 9 b §

87 Arâšoddâdemlaahâ 7 b §

árvuštállâm lii meid uási pääрни oppâm já pyereestvaijeem torjuu. Taat árvuštállâmpargo kovvejuvoo tärhibeht lovain 1 já 5.

Arâšoddâdemvuávám vuáđđusijn, jieškote-uv lovo loopâst orroo ääših, moh meriduvvojeh páihálávt, stivrejeh páihálii vuávám ráhtimist sehe ton árvuštállâm vuáváámist já olášutmist. Arâšoddâdem uárnejeejeh täärhist arâšoddâdemvuáváámis já pyereed ton kvaliteet já toimâm. Lasseen páiháliih táárbuh já ovdedempargo puátuseh stivrejeh árvuštállâm.

7.2 Ääših, moh meriduvvojeh páihálávt

Páihálii arâšoddâdemvuáváámist tärkkilisteh vuáđđusijn kovvejum arâšoddâdem tooimâ árvuštállâm prinsiiijd já vuáháduvâid. Lasseen páihálii arâšoddâdemvuáváámijn merideh já kovvejeh, ete maht

- arâšoddâdemvuávám olášuttem čuávvo, árvuštálloo já ovdeduvvoo arâšoddâdem sierâ toimâhaamijn
- noreh já aneh ävkkín kvaliteet paijeentolâmist já pyereedmist macâttâs, mii lii finnejum parnijn, huolâtteijein já eres oovtâstpargopeelijn
- árvuštállâm teháliih puátuseh almostittojeh.

ISBN 978-952-13-6441-9 (pdf)
ISSN 1798-8888 (pdf)